

CEVÂHİRNÂMELER VE OSMANLILAR DÖNEMİ'NDE YAZILMIŞ İKİ CEVÂHİRNÂME

*Remzi DEMİR**

*Mutlu KILIÇ***

ÖNSÖZ

Mücevher yapımında ve hastalıkların tedavisinde kullanılan değerli ve yarı-değerli taşlar, asırlardan beri insanoğlunun ilgisini çekmiş ve bunların türlerini, özelliklerini, yontma tekniklerini ve ticarî değerlerini öğrenmek önemli bir sorun olarak görülmüştür. Osmanlılar da bu konuya yabancı kalmamışlar ve değerli ve yarı-değerli taşlar konusunda taş işleme ustalarını, tâcirleri ve toplumun diğer kesimlerini aydınlatmak için çok sayıda kitap yazmışlardır.

Bilindiği üzere, Osmanlılar Dönemi'nde, bu tür taşlara "Cevher" ve cevherleri tanıtmak amacıyla yazılmış bilimsel yapılara ise "Cevhernâme" veya -"Cevher" kelimesinin çoğulu olan "Cevâhir" kelimesinden yararlanılarak- "Cevâhîrnâme" adı verilmiştir; "Cevâhîrnâme"nin karşılığı olarak, İngilizce'de "Lapidary" ve Fransızca'da ise "Lapidaire" kelimeleri bulunmaktadır ve bunlar,

* Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Felsefe Bölümü, Bilim Tarihi Anabilim Dalı Doçenti.

** Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Felsefe Bölümü, Bilim Tarihi Anabilim Dalı.

1. Lapidaire terimi, Fransızca'da,

(1) Değerli taşların özellikleri hakkında yazılmış risâle veya bu risâlelerden birinin yazarı,

(2) Değerli taşları yontan işçi ve

(3) Elmasları ve saat parçalarını parlatmaya yarayan dönen taş anlamlarını taşımaktadır; bkz., Quillet-Flammarion, *Dictionnaire Usuel*, Paris 1963, s.896; ancak bu anlamlardan sadece birincisi, cevâhîrnâme terimine karşılık gelmektedir.

Lâtincede taş anlamına gelen "Lapis"² kelimesinden türetilmiştir. Ayrıca Osmanlılar, cevherleri tanıtan yazarlara veya cevher alım-satımı ve üretimi ile uğraşan kişilere "Cevherî" veya "Ehl-i Cevâhir" demişlerdir.

Bu çalışmamız, esasen iki bölümden oluşmuştur; Birinci Bölüm'de Yunan, Roma, İslâm ve Osmanlı dönemlerinde, cevherler hakkında yapılmış bazı önemli araştırmalar ana çizgileriyle tanıtılmış ve İkinci Bölüm'de ise, Osmanlı Dönemi'nde yazılmış biri manzum, diğeri ise mensur olan iki cevâhîrnâme betimlenmiş ve bu konuya ilgi duyan araştırmacılar tarafından kullanılmalrı için metinleri sunulmuştur.

BİRİNCİ BÖLÜM: YUNANLILAR'DAN OSMANLILAR'A CEVÂHİRNÂME TARİHİNE KISA BİR BAKIŞ

Yunan Dönemi

Jeoloji ve mineralojiye ilişkin ilk bilgiler, asırlar boyunca Mısır'daki, Yunanistan'daki ve başka ülkelerdeki maden ocaklarında yapılan kazılar sırasında toplanmıştır.

Ancak jeolojik sorunların, ilk defa Aristoteles'in *Meteorologica* (Meteoroloji) adlı yapıtında tartışıldığı görülmektedir. Bu da oldukça doğaldır; çünkü Eskiçağ ve Ortaçağ'da, meteoroloji ve jeoloji, birbirinin içine girmiş ve meteorolojik olgular, Yerüstü Rüzgârları ile açıklanırken, jeolojik -ve dolayısıyla mineralojik- olgular, Yeraltı Rüzgârları ile açıklanmıştır.

Aristoteles'e göre, sürtme ve çarpma sonucunda ısınmış olan Yeraltı Rüzgârları, toprak ve su gibi temel unsurları etkileyerek madenlerin, yani metallerin ve taşların oluşumu sağlamıştır³.

Plinius (M.S. 23-79), *Naturalis Historia* (Doğa Tarihi, M.S.77) adlı tanınmış yapıtının değerli taşlara ve metallere ilişkin olan

2. Bu kelimenin Yunanca karşılığı ise "Lithos"tur; bkz., H.G. Liddell ve R. Scott, *A Greek-English Lexicon*, Oxford 1937, s.1048-1049.

3. George Sarton, *A History of Science, Ancient Science Through the Golden Age of Greece*, Londra 1953, s.558-559.

XXXVII. Kitab'ında, bu alanda otorite olan yirmi Yunanlı yazarın adını anar. Ancak bu yazarlar arasında, bilim tarihi açısından en önemli olanı, hiç kuşkusuz ki *De Lapidibus* (Taşlar Üzerine) adlı küçük bir incelemenin sahibi olan Theophrastos'tur.

Aristoteles'in en ünlü öğrencisi olan Theophrastos, yaklaşık olarak M.Ö. 372 yılında Lesbos Adası'ndaki Eresos'ta doğmuştur. Atina'da öğrenim görmüş ve önce Platon'un (Yaklaşık M.Ö. 428/427-348/347) ve sonra hem üstadı ve hem de dostu olan Aristoteles'in (M.Ö. 384-322) mektebinde bulunmuştur. Aristoteles, Atina'dan ayrıldığında (M.Ö. 323), onun yerine geçmiş ve Aristotelesçi Mekteb'in önderi konumuna yükselmiştir. Yaklaşık M.Ö. 287 yılındaki ölümüne değin bu mektebin sözcülüğünü yapmış ve Diogenes Laertius'un (3. yüzyıl) *Peri Bion Dogmaton Kai Apophthegmaton Ton En Philosophia Eudokimesanton* (Meşhur Filozofların Yaşamları, Öğretileri ve Deyişleri Üzerine) adlı Yunan felsefi tarihinde bildirdiğine göre, seksen beş yaşında vefât etmiştir.

Theophrastos'un bilim tarihi açısından en önemli iki yapıtı bitkilerle ilgilidir ve bunlardan biri *Peri Phyton Historia* (Bitkilerin Tarihi Üzerine) ve diğeri ise *Peri Phyton Aition* (Bitkilerin Nedenleri Üzerine) adlarını taşır. Bu yapıtlar, ardılları olan bitki-bilimciler tarafından, Theophrastos'un, bütün dönemlerin en büyük botanikçilerinden birisi ve botanik biliminin kurucusu olarak değerlendirilmesine yol açmıştır.

En iyi tanınan ve en çok kullanılan yapıtı ise, 30 çeşit karakteri betimlediği *Kharakteres Ethikoi*'dir (Halkların Karakterleri). Bilindiği üzere bu yapıt, sonraki dönemlerde oldukça etkili olmuş ve 17. yüzyıl Fransız düşünürlerinden ve eleştirmenlerinden Jean de La Bruyère (1645-1696), *Les Caractères de Théophraste traduits du grec avec les caractères ou les moeurs de ce siècle* (Theophrastos'un Yunanca'dan Çevrilmış Karakterler'yle Birlikte Bu Yüzyılın Karakterleri veya Gelenekleri, 1688) adlı tanınmış yapıtında,

Kharakteres Ethikoi'nin çevirisine bazı ekler yapma gereksinimi duymuştur⁴.

Physikon Doksai (Fizikçilerin Kanıları) adlı başka bir yapıtında ise, Theophrastos, Yunan filozoflarının düşüncelerini ayrıntılı bir biçimde betimlemiş ve tanıtmıştır.

Bunların dışında, döneminin diğer düşünürleri ve bilginleri gibi, Theophrastos da çeşitli alanlarda çok sayıda kitap yazmıştır. *Birincil Önergeler*, *Doğa Felsefesindeki Sorunlar*, *Astronomi Tarihi*, *Aşk*, *Meteoroloji*, *Sara*, *Hayvanlar*, *Hareket*, *Yasalar*, *Kokular*, *Şarap ve Yağ*, *Atasözleri*, *Su*, *Ateş*, *Geometri Tarihi*⁵, *Uyku ve Rüyâlar*, *Erdem*, *Buluşlar*, *Müzik*, *Şiir*, *Tanrısal Varlıkların Tarihi*, *Siyâset ve Gök*, Diogenes Laertius tarafından kendisine atfedilen 220 yapıttan sadece birkaçıdır⁶.

Aslında Aristoteles'in ve Theophrastos'un düşünsel ürünleri, öylesine çeşitli ve öylesine çoktur ki bunların öğrencileri tarafından yazılmış olan birçok yapıt, kuşkusuz ki bu iki yazara mâl edilmiştir; ancak üslup ve fikir benzerlikleri yüzünden böyle çalışmaların Aristotelesçi Mekteb'in yapıtları arasında sayılması ve üstadlarla ilişkilendirilmesi normaldir.

Bilim tarihçileri tarafından madenî cevherleri konu edinen ilk inceleme olarak nitelendirilen *De Lapidibus* adlı araştırma da, bazan bu kategoriye yerleştirilmiştir; çünkü üslup açısından incelendiğinde görülmektedir ki tamamlanmış bir bilimsel yapıttan çok, öğrenciler tarafından tutulmuş ders notlarına dayanan bir derlemeye benzemektedir. Paragraflar oldukça kısadır ve ayrıntılı bir biçimde verilmiş olan bilgilerin hatırlanması maksadıyla yazılmış müsveddelerden ibâretmiş gibi görünmektedir⁷.

4. Bu yapıt Türkçe'ye de çevrilmiştir; bkz., Theophrastos, *Karakterler*, Yunanca Aslından Çeviren: Candan Şentuna, Ankara 1998.

5. *Astronomi Tarihi ve Geometri Tarihi* adlı yapıtları, Theophrastos'un bilim tarihi ile de ilgilendiğini kanıtlamaktadır.

6. Theophrastos, *On Stones*, İngilizce Yayımı Hazırlayanlar: Earle R. Caley ve John F.C. Richards, Ohio 1956, s.3-4.

7. Theophrastos, s.4. Bilim tarihçilerinden Sarton, taşlara ilişkin ilk bilimsel eserin Theophrastos tarafından yazıldığını belirtmekte ve kısaca şu bilgileri vermektedir: *De*

Theophrastos, *De Lapidibus*'da, üstâdi Aristoteles'in yolundan giderek, taşlar ve metaller gibi birbirlerinden tamamen farklı olan iki tür madenî cevherin, Cansız Doğa içindeki oluşumlarını açıklamaya çalışır. Taşların toprak kökenli (Arzî) ve metallerin ise su kökenli (Âbî) olduğunu düşünür. Taşlar arasında Cansız Dünya'nın harikaları olan değerli taşlara, yani cevherlere özel bir önem atfeder. Yapıtının büyükçe bir kısmı, yaklaşık dörtte biri bunlarla ilgilidir ve sonraki araştırmacılar daha çok bu kısımdan yararlanmışlardır. Cevherleri betimlerken, genellikle ağırlık, renk, saydamlık, parlaklık, kırılma, eriyebilirlik ve sertlik gibi fiziksel özellikleri kullanmıştır. Ayrıca, bazı cevherlerin bulunabileceği yerleri ve satılabilecekleri fiyatları göstermiştir. Yapmış olduğu betimlemeler, birçok taşın tanınması için yeterlidir; bunlar arasında kaymak taşı, ametist, amber, zümrüt, lâ'1, lâciverd, yeşim, akik, billûr, bakır taşı, mıknatıs ve hematit gibi taşlar da bulunmaktadır; ancak diğer birçok taşın ne oldukları bilinmemektedir; meselâ "Adamas" adlı bir taşın nitelikleri sıralanırken, ateşten etkilenmediği söylenmektedir; buna göre *adamas*, elmas olabilir; ancak yine de, bu hususta kesin bir şey söylemek mümkün görünmemektedir.

Theophrastos'un bilgi birikimi, Dünya'nın dörtte birlik kısmından, yani Akdeniz'i çevreleyen Avrupa, Asya ve Afrika kıtalarından gelmiştir ve çoğu, çok eski dönemlerde, muhtemelen Babilliler ve Mısırlılar ve hatta tarih-öncesi kavimler tarafından üretilmiştir. Bu nedenle bazı akıl-dışı veya bilim-dışı anlatımlarla karşılaşmak olasıdır ve bu anlatımlar, genellikle taşların büyüleyici ve iyileştirici özelliklerinin sıralandığı yerlerde, gerçekte olan ilintilerini iyiden iyiye kaybederler. Ancak bir bütün olarak yapıt, dikkati çekecek ölçüde aklî ve ilmîdir. Ulaşmış olduğu sonuçlardan bazıları doğrudur. Meselâ Theophrastos, incilerin istiridyeler tarafından salgılandığını ve mercanların denizde yetiştiklerini bilmektedir.

Lapidibus, aslında Aristoteles'inmiş. Aristoteles, Doğa'yı oluşturan Âlem'leri, yani Madenler Âlemi'ni, Bitkiler Âlemi'ni ve Hayvanlar Âlemi'ni -Ortaçağ İslâm Dünyası'nda ve dolayısı ile Osmanlı Dünyası'nda bu üç âlemden söz eden ilme "İlm-i Mevâlf-d-i Selâse" denilmiştir- aralarında paylaşmış, Madenler Âlemi ile Bitkiler Âlemi, Theophrastos tarafından ve Hayvanlar Âlemi ise Aristoteles tarafından incelenmiş; bkz., Sarton, s.559.

Theophrastos, *De Lapidibus*'da madenlerin ve özellikle de değerli taşların oluşumunu şöyle açıklar:

"Yerde oluşan cevherlerin bazıları sudan ve bazıları ise topraktan varlığa gelir. Maden ocağından çıkarılan altın, gümüş ve diğer metaller sudan, içinde değerli taşların da -cevherlerin- bulunduğu taşlar ise topraktan gelir... Metaller başka bir yerde tartışıldığı için, şimdi taşlar hakkında konuşalım.

Genellikle şurasını göz önünde bulundurmamız gerekir ki taşların hepsi, bir akma veya bir sızmanın sonucu olarak arı ve türdeş bir maddeden oluşur veya yukarıda açıklandığı gibi, diğer bir yolla ayrılmış maddeden oluşur. Çünkü muhtemelen bazıları, bu yollardan biriyle, bazıları diğeriyle ve nihâyet bazıları da başka bir yolla meydana gelir. Bu nedenle taşlar pürüzsüzlüklerini, yoğunluklarını, parlaklıklarını, saydamlıklarını ve bunlara benzer diğer niteliklerini kazanırlar ve ne kadar arı ve türdeş iseler, nitelikleri o kadar belirgin olur. Genelde, nitelikler, taşların biçimlenmesi ve katılaşmasındaki kesinliğe göre oluşur.

Bazı nesnelere sıcaklık tarafından ve diğer bazı nesnelere ise soğukluk tarafından katılaştırılır..."⁸

İnci ve mercan hakkında ise şu bilgileri verir:

"İnci: Seçkin taşlar arasında, başka bir tane daha vardır ki inci diye adlandırılır; bu, doğası gereği yarı saydamdır ve değerli gerdanlıklar bundan yapılır. Bir istiridyede oluşur ve *pinnaya* benzer (Ancak ondan daha küçüktür. İncinin büyüklüğü, büyük bir balık gözünün büyüklüğü kadardır); Hindistan'daki ve Kızıldeniz'deki bazı adalarda çıkarılır. Bunlar, ender mükemmellikteki taşlardan sayılırlar."

"Mercan: Bir taşa benzeyen mercanın rengi kırmızıdır ve bir kök gibi yuvarlaktır; denizde yetişir. Ve bir bakıma, taşlaşmış Hint kamışı, doğası itibarıyla mercandan çok farklı değildir. Fakat bu başka bir araştırma konusudur"⁹.

8. Theophrastos, s.45.

9. Theophrastos, s.52.

Taşlarla ilgili bazı işlemleri de anlatmıştır:

"Daha önce de belirtmiş olduğumuz gibi, bazı taşlar da herhangi bir işleme boyun eğmeme gücüne sahiptir; meselâ, demir araçlarla değil, sadece diğer taşlarla kesilebilirler. Umumiyetle daha büyük taşları işleme yöntemlerinde büyük bir farklılık vardır; çünkü bir kısmı doğranabilir, bir kısmı oyulabilir ve nihâyet diğer bir kısmı ise, Manisa Taşı¹⁰ gibi bir torna tezgâhı üzerinde yuvarlaklaştırılabilir. Görünümü olağanüstüdür ve bazı kişiler, gümüşle hiçbir ilişkisi olmamasına karşın, ona benzemesine hayret ederler"¹¹.

Öyle anlaşılmaktadır ki Theophrastos'un *De Lapidibus*'u, Eskiçağ ve Ortaçağ'da yazılan bütün cevâhîrnâmeleri büyük ölçüde etkilemiştir.

Roma Dönemi

Bu dönemin önde gelen doğa-bilginlerinden ve düşünürlerinden Plinius da bu konuyla ilgilenmiş ve yukarıda da belirtildiği üzere, *Naturalis Historia* adlı tanınmış eserinin XXXVII. Kitab'ını değerli taşlara ayırmıştır. Bu bölümü yazarken, Plinius'un, *De Lapidibus*'u ve döneminde okunan diğer cevâhîrnâmeleri kullandığı görülmektedir. Ancak Theophrastos ve Plinius'un yapıtları arasında yapılacak küçük bir karşılaştırma, *De Lapidibus*'un bilim tarihi açısından çok daha önemli olduğunu göstermeye yetecektir; çünkü, Plinius'un bilgisi, Theophrastos'un bilgisinden daha fazla olabilir, ama Theophrastos'un bilgisi, Plinius'un bilgisinden daha bilimseldir¹².

Bilindiği üzere, *Naturalis Historia*, otuz yedi kitaptan oluşur ve Eskiçağ'da üretilen doğa-bilimleri ile ilgili bütün bilgileri derler¹³.

10. Miknatis.

11. Theophrastos, s.53-54.

12. Sarton, s.559-561.

13. *Naturalis Historia*'nın içeriği kabaca şöyledir: *Birinci Kitap*: Yapıtın yazılışı sırasında yararlanılan yazarların ve yapıtların adları ve sonraki otuz altı kitapta yer alan konuların ayrıntılı bir dökümü. *İkinci Kitap*: Kozmoloji ve astronomi. *Üçüncü ve Altıncı Kitaplar*: Genel coğrafya. *Yedinci Kitap*: İnsan ve insanın yaratıları. *Sekizinci ve On Birinci Kitaplar*: Hayvanlar. Beslenmeleri, üremeleri ve bunlardan elde edilen ürünler ve iktisâdî değerleri. İnsan ve hayvanların karşılaştırmalı anatomisi, fizyolojisi ve morfolojisi. Burada bulunan bilgilerin çoğu Aristoteles'ten alınmıştır. *On İkinci ve On Dokuzuncu*

Yapıt, sonraki dönemlerde çok beğenilmiş ve hem biçim hem de içerik açısından taklit edilmiştir. Meselâ el-Kazvî'nin '*Acâ'ib el-Mahlûkât ve Garâ'ib el-Mevcûdât*'ı ile Ahmed-i Bîcân'ın *Dürr-i Meknûn*'u gibi İslâmî yapıtlar bile, *Naturalis Historia*'nın İslâm Dünyası'ndaki türevleri olarak görülebilir.

İslâm Dönemi

Ortaçağ İslâm Dünyası'nda "Mevâlîd-i Selâse" (Üç Çocuk) olarak adlandırılan, Madenler Âlemi, Bitkiler Âlemi ve Hayvanlar Âlemi, sırasıyla mineraloji (maden-bilim), botanik (bitki-bilim) ve zooloji (hayvan-bilim) bilimleri tarafından incelenmiş olmasına karşın, bu bilimleri ve bu arada mineralojiyi, müstakil bir alan olarak düşünmek oldukça güçtür; çünkü meselâ mineraloji alanına sokulabilecek bilimsel yapıtların, mineralojinin dışında (veya bununla bağlantılı olarak), simya (veya kimya), metalurji, jeoloji, tıp ve sihir gibi en az beş alanla daha yakın bir ilişkisi bulunmaktadır.

Müslümanlar, 8. yüzyıldan başlayarak, taşlar ve metaller konusunda kendilerinden önce yazılmış olan bilimsel yapıtları lisanlarına çevirmişler ve kullanmışlardır. Yunan, İran ve Hint uygarlıklarıyla bağlantı kurdukları bu dönemde, özellikle Sokatos, Xeuskrates, Bolos Demokritos, Trallesli Alexandrios, Dioscorides, Galenos ve Tyanalı Apollonios gibi Yunanlı yazarlardan büyük ölçüde yararlanmışlardır.

Fakat Müslüman doğa-bilginleri tarafından yazılan cevâhîrnâmelerin biçimini ve içeriğini belirleyen en önemli ve en etkili iki çalışmadan birisi 9. yüzyılın başlarında ortaya çıkan *Kitâb el-Ahcâr* (Taşlar) ve diğeri ise *Kitâb Sırr el-Esrâr*'dır (Gizlerin Gizi)¹⁴; her iki yapıt da, Eskiçağ'ın son dönemlerinde etkili olmaya başlayan

Kitaplar: Bitkiler. Tarım, tarım yöntemleri ve araçları, ekim ve dikimi yapılan bitkiler, zeytin, pamuk, keten ve üzüm gibi bitkilerin iktisâdî değerleri, sebzeçilik ve şarapçılık. Burada bulunan bilgilerin çoğu ise, Theophrastos'tan alınmıştır. *Yirminci ve Yirmi Yedinci Kitaplar:* Nebâtî İlaçlar. *Yirmi Sekizinci ve Otuz İkinci Kitaplar:* Hayvanî İlaçlar. *Otuz Üçüncü ve Otuz Yedinci Kitaplar:* Madenler: Metaller ve Taşlar; bunların üretilmesi ve çeşitli alanlarda kullanılması.

14. Bu yapıtın Roger Bacon tarafından *Secretum Secretorum* başlığı altında yapılan Latince çevirisi Avrupa'da çok meşhur olmuştur.

Acemce, Süryânîce ve Yunanca kaynaklardan yapılmış birer derleme görünümündedirler ve dönemlerindeki Aristoteles Mektebi'nin mineraloji konusunda yapmış olduğu araştırmaların küçük bir kısmını içerirler; esâsen metallerin ve taşların büyüsel özellikleri ile ilgilidirler¹⁵.

9. yüzyılda yaşamış Mu'tezile mütekellimlerinden meşhur Ebû 'Osmân el-Câhiz (Doğumu 767-777 yılları arası-Ölümü 869), *Kitâb el-Tebassur bi'l-Ticâre* (Ticâret Üzerine Düşünceler) adlı yapıtında, ziynet eşyası, mücevherler ve ıtriyât gibi değerli ticârî malların, yapımı ve alım-satımı konularını incelemiştir¹⁶.

Bu yüzyılın önde gelen düşünürlerinden ve bilginlerinden olan ve Araplar arasında "Feylesofü'l-'Arab" (Arap Filozofu) lâkabıyla tanınan Ebû Yûsuf Ya'kûb ibn İshâk el-Kindî'nin (801-873), değerli taşlarla ilgili iki eseri mevcuttur ve bunlardan birisi *Risâle fî Envâ' el-Cevâhir el-Semîne ve Gayrihâ* (Değerli ve Değersiz Taşların Türleri Hakkında Risâle) ve diğeri ise *Risâle fî Envâ' el-Hicâre ve el-Cevâhir* (Taşların ve Değerli Taşların Türleri Hakkında Risale) başlığını taşımaktadır.

Ayrıca el-Kindî, metalurji ve kılıç yapma sanatı üzerine önemli bir risale daha yazmıştır ki *Risâle fî Envâ' el-Suyûf el-Hadîd* (Demir Kılıçların Çeşitleri Üzerine) adlı bu eser, konusunda yazılmış ilk Arapça eserdir.

Daha sonraki dönemlerde, bu çalışmaları, Nasr ibn Ya'kûb el-Dîneverî'nin, Ebû Bekr Muhammed ibn Zekeriyâ el-Râzî'nin, İhvânü's-Safâ'nın ve Muhammed ibn Ahmed el-Temîmî'nin çalışmaları izlemiştir.

10. yüzyılın ikinci yarısında ortaya çıkan ve İhvânü's-Safâ' adıyla tanınan İsmâ'îlî eğilimli dinî-felsefî birliğin üyeleri de bu konuyla ilgilenmişlerdir. Eskiçağ'da ve Ortaçağ'da yaşayan düşü-

15. Bu yapıtlar ve İslâm Dünyası'nda kullanılan diğer yapıtlar konusunda daha ayrıntılı bilgi için bkz., Seyyed Hossein Nasr, *Islamic Science, An Illustrated Study*, Kent 1976, s.52-54 ve Seyyed Hossein Nasr, *Science and Civilization in Islam*, Massachusetts 1968, s.110 ve 116.

16. Ramazan Şeşen, "Câhiz", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, Cilt 7, İstanbul 1993, s.22.

nürlerin ve bilginlerin ürettikleri bilgi birikimini derlemek ve kendilerine özgü İslâm anlayışları çerçevesinde yeniden yorumlamak isteyen İhvânü's-Safâ' üyeleri, 52 risâleden oluşan *el-Resâ'il* (Risâleler) adlı büyük bir yapıt derlemiş ve bu yapıtın risâlelerinden birini madenlere ayırmıştır¹⁷.

Nasr ibn Ya'kûb el-Dîneverî'nin (Ölümü 1020?), *Hukka el-Cevâhir fî el-Mefâhir* (Övünülecek Cevherler Kutusu) adlı bir eseri mevcuttur¹⁸ ve muhtemelen değerli taşlarla ilgilidir.

El-Temîmî'nin *Kitâb el-Mürşid*'i, metaller ve taşlar konusunda yazılmış büyük bir eserdir ve sonraki doğa-bilginleri tarafından bolca kullanılmıştır.

Bilindiği üzere, büyük düşünürlerden ve hekimlerden Ebû Bekr Muhammed ibn Zekeriyâ el-Râzî (864-930), simya ile ilgili çalışmalarını *Sırr el-Esrâr* (Secretum Secretorum) adlı yapıtında toplamış ve burada cevherleri, madenî, nebâtî ve hayvânî olmak üzere üçe ayırdıktan sonra, madenî cevherleri altı sınıfa bölmüştür:

- (1) Ruhlar
- (2) Cesedler
- (3) Taşlar
- (4) Zaclar
- (5) Borakslar
- (6) Tuzlar

Ona göre, civa, nişadır ve kükürt gibi cevherler, birer ruh, altın, gümüş ve bakır gibi cevherler birer cesed ve nihâyet, elmas, yakut ve fîrûze gibi cevherler ise birer taştır ve bunlardan herbiri farklı bir fiziksel sürecin sonunda oluşmuştur¹⁹.

Değerli ve değersiz taşlara ilişkin en seçkin yapıtlar ise, el-Bîrûnî ile İbn Sînâ'nın kaleminden çıkmıştır.

17. T.J. De Boer, "İhvânü's-Safâ'", *İslâm Ansiklopedisi*, Cilt 5/2, İstanbul 1988, s.946-947.

18. Zülfikar Tüccar, "Dîneverî, Nasr b. Ya'kûb", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, Cilt 9, İstanbul 1994, s.359.

19. Ayrıntılı bilgi için bkz., Georges C. Anawati, "Arabic Alchemy", *Encyclopedia of the History of Arabic Science*, Editör: Roshdi Rashed, Cilt 3, Londra 1996, s.867-869.

George Sarton tarafından bütün dönemlerin en büyük bilginlerinden birisi olarak nitelendirilen²⁰ Ebû el-Reyhân Muhammed ibn Ahmed el-Bîrûnî de (973-1061?) bu konuyla ilgilenmiş ve *Kitâb el-Cemâhir fî Ma'rife el-Cevâhir* (Cevherlerin Bilgisi Hakkında Bilginlerin Kitabı) adını taşıyan yapıtında, metallerin ve taşların ayrıntılı betimlemelerini ve özgül ağırlıklarını vermiştir²¹.

Ortaçağ İslâm Dünyası'nda mineraloji hakkında yazılmış en iyi yapıt olarak görülen ve 1043 yılında Gazneli hükümdârı Sultân Mevdûd'a sunulan bu yapıt, iki bölümden oluşmuştur.

Birinci Bölüm, bir fasıl ile on beş "tervîh"e (dinlendirme) ayrılmış ve burada dengeli bir siyasî ve iktisâdî hayat için sağlıklı bir mübâdele sisteminin şart olduğuna temâs edilmiştir. El-Bîrûnî'ye göre, böyle bir sistemin düzenli bir biçimde işleyişine mani olan iki sebep mevcuttur ve bunlardan birisi kalpazanlık, diğeri ise insanlardaki biriktirme hırsıdır. Bunlar devlet tarafından önlenmedikçe, maliyeyi düzetmek mümkün değildir.

İkinci Bölüm ise bir fasıl ile iki makâleye ayrılmış ve öncelikle bu yapıtın yazılması sırasında yararlanılan kitaplar tanıtılmıştır. Bunlar arasında, el-Kindî'nin günümüze ulaşmayan *Risâle fî Envâ' el-Cevâhir ve el-Eşbâh*²², Nasr ibn Ya'kûb el-Dîneverî'nin *Hukka el-Cevâhir fî el-Mefâhir* ve ayrıca yanlış olarak Aristoteles'e nisbet edilen *Kitâb el-Ahcâr*²³ da bulunmaktadır. Sonra Birinci Makale'de taşlar ve İkinci Makale'de ise metaller ayrıntılı bir biçimde tanıtılmış ve bunlardan bazılarının özgül ağırlıkları belirlenmiştir²⁴.

Madenlerin oluşumu açıklanırken, geleneksel Kükürt-Civa Kuramı kullanılmıştır; ancak simyagerler eleştirilmiş ve bakır ve gümüş gibi metallerin bir takım simyevî işlemlerle altına dönüştürülmesinin olanaksız olduğu belirtilmiştir.

20. George Sarton, *Introduction to the History of Science*, Cilt 1, Baltimore 1927, s.707. El-Bîrûnî'ye ilişkin mükemmel bir tanım için bkz., Günay Tümer, "Bîrûnî", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, Cilt 6, İstanbul 1992, s.206-215.

21. Nasr, 1968, s.112.

22. Bu eserin, yukarıda adları verilen iki eserden biriyle bağlantısı olabilir.

23. El-Bîrûnî, bu eserin Aristoteles'e âit olamayacağını söylemektedir.

24. El-Bîrûnî'nin bu yapıtına ilişkin olarak bkz., Günay Tümer, "el-Cemâhir", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, Cilt 7, İstanbul 1993, s.295-296.

Bilindiği üzere, Ortaçağ'da yürürlükte bulunan Aristoteles Fiziği çerçevesinde geliştirilmiş olan bu Kükürt-Civa Kuramı'na göre, her şey gibi, madenler de 4 unsur veya öge olarak adlandırılan toprak, su, hava ve ateşten oluşmuştur ve Yer'in derinliklerinde, bu 4 unsur tarafından oluşturulan kuru buğular (kükürt) ve yaş buğular (civa), farklı oranlarda birleşerek ve basınç da dahil olmak üzere farklı koşullardan etkilenerek, çeşitli metalleri ve değerli taşları meydana getirmişlerdir.

Madenlerin özgül ağırlıklarının belirlenebilmesi için piknometreye benzeyen bir alet geliştiren el-Bîrûnî, bu aletle çok sayıda ölçüm yapmıştır. Bu ölçümler esnasında, alet su ile doldurulmuş ve özgül ağırlığı istenen cisim bunun içine daldırılmıştır. Taşan su, aletin taşma borusundan başka bir kaba iletildiği için, buradan alınarak duyarlı bir terazi ile tartılmış ve sonra cismin özgül ağırlığı kolaylıkla belirlenmiştir.

El-Bîrûnî bu konudaki çalışmalarını 8 farklı metal, 15 farklı taş ve 6 farklı sıvı üzerinde yürütmüş ve metallere altın ve civayı, taşlardan ise zümrüt ve kuartzı ölçüt alarak bazı metal ve taşların özgül ağırlıklarını belirlemiştir. El-Bîrûnî'nin bulduğu değerlerle çağdaş değerler karşılaştırıldığında aralarında büyük bir yakınlığın bulunduğu görülmektedir.

El-Bîrûnî'nin Bulduğu Değerler			Çağdaş Değerler
Metaller	Altına Göre	Civaya Göre	
Altın	(19,26)	19,05	19,26
Civa	13,74	(13,59)	13,59
Bakır	8,92	8,83	8,85
Pirinç	8,67	8,58	8,4 (Yaklaşık)
Demir	7,82	7,74	7,79
Kalay	7,22	7,15	7,29
Kurşun	11,40	11,29	11,35
Taşlar	Zümrüte Göre	Kuartz Göre	
Safir	3,91	3,76	3,90
Yakut	3,75	3,60	3,52
Zümrüt	(2,73)	2,62	2,73
İnci	2,73	2,62	2,75
Kuartz	2,53	(2,58)	2,58

El-Bîrûnî, suyun sıcak veya soğuk olmasının, özgül ağırlığı etkilediğini söylemiş ve yapmış olduğu deneyler sonucunda sıcak ve soğuk su arasında 0,05 oranında bir farkın bulunduğunu belirlemiştir; ancak bu dönemde, günümüzde kullanılanlara benzeyen bir ısı belirleme aleti, yani termometre olmadığı için, hangi derecede ne kadar fark olduğunu tesbit edememiştir; dolayısıyla verilen değerleri niceliksel olarak değerlendirmek mümkün değildir²⁵.

Kitâb el-Cemâhir fî Ma'rife el-Cevâhir'de, değerli taşlardan yakut başta olmak üzere, safir, elmas, korindon, zümrüt, akik, oniks, billur, yeşim, magnetit, serpantin, fîrûze, mercan, inci ve cam hakkında bilgiler verilmiştir. Zümrüt ve yeşimle ilgili gözlem ve deneyleri, el-Bîrûnî'nin bilim anlayışını sergilemesi açısından oldukça önemlidir. Zümrütün yılanların gözünü kör ettiğine ve yeşimin yağmur yağdırmakta etkili olduğuna ilişkin yaygın inançları, yapmış olduğu deneylerle çürütmüştür.

Meselâ yeşimle ilgili olarak şunları söylemektedir: Yeşim taşı, merkezi Ahma olan Hoten bölgesindeki iki vâdiden çıkar. Bu vâdilerden birine Kâş, diğerine ise Karâkâs denir. Rivayete göre, yeşime veya bu taşın bir cinsine "Galebe Taşı" adı verilir; çünkü, Türkler kılıçlarını, kemerlerini ve atlarının eğerlerini, muharebede galibiyete ulaşmak için, bu taşla süslerler. Diğer milletler de bu konuda Türkler'e uymuşlardır. Nasr, bu taşın özellikleri hakkında şunları belirtir: Bu taş, fîrûzeden daha serttir; rengi, süt rengine benzer; seller, bu taşı, dağlardan Türklerin ülkesindeki Sû denen bir vâdiye getirirler²⁶.

Muhtemelen, *Meteorologica*'nın Üçüncü Kitap'ının sonunda, Aristoteles, açıkça *Peri Metallon* (Metaller Üzerine) veya *Peri Lithon* (Taşlar Üzerine) adında bir eser yazacağını söylediği için, Ortaçağ Hıristiyan Dünyası'nda, *De Congelatione et Conglutinatione Lapidum* başlığını taşıyan ve madenlerin oluşumuyla ilgili ayrıntılı

25. Ayrıntılı bilgi için bkz., Aydın Sayılı, "Doğumunun 1000'inci Yılında Beyrûnî", *Beyrûnî'ye Armağan*, Ankara 1974, s.23-27; Sayılı, bu çalışmada, yararlanmış olduğu kaynakları belirtmemiştir.

26. Ramazan Şeşen, *İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, İkinci Baskı, Ankara 1998, s.198'den naklen.

bilgiler veren bir eserin, Aristoteles'in yazılarının bir bölümü olduğuna inanılmış ve genellikle *Liber de Mineralibus Aristotelis* adıyla *Meteorologica*'nın Dördüncü Kitabı'nın sonuna eklenmiştir²⁷.

Ancak bugüne değin, taşlara ilişkin bir eser yazdığı kanıtlanmadığı için, tarihçiler, Aristoteles'in *Meteorologica*'da vermiş olduğu sözü tutup tutmadığı konusunda kuşkuya düşmüşlerdir. Bazıları hiç duraksamadan, bunu Aristoteles'e yakıştırmışlar ve diğer bazıları ise, metnin çok sayıda Arapça özel isimler içermesinden yola çıkarak, bunun Arapça bir eserin çevirisi olabileceğini düşünmüşlerdir.

Holmyard ve Mandeville adlı bilim tarihçileri, bu sorun üzerinde yapmış oldukları küçük bir araştırma sonucunda, gerçeği ortaya çıkarmışlar ve *Liber de Mineralibus Aristotelis*'in, Ortaçağ İslâm Dünyası'nın en büyük bilginlerinden ve düşünürlerinden İbn Sî-nâ'nın (980-1037) *Kitâb el-Şifâ*' adlı yapıtının madenî cevherlerin oluşumuyla ilgili "El-Fenn el-Hâmis min el-Tabî'ıyyât" (Beşinci Bölüm Doğa Üzerinedir) ve "Fasl fî Tekevün el-Ma'deniyyât" (Madenlerin Oluşumu Üzerine) başlıklarını taşıyan bölümlerinin kısmen çevirisi ve kısmen de özeti olduğunu göstermişlerdir.

Bilindiği üzere İbn Sî-nâ, dostu el-Cuzcânî'nin isteğini yerine getirmek için Aristoteles'in bütün yapıtları üzerine genel bir yorum yazmaya girişmiş ve sonuçta *Kitâb el-Şifâ*' adlı muhteşem yapıtı ortaya çıkarmıştır²⁸.

Bilimsel açıdan bakıldığında, İbn Sî-nâ'nın taşların, kayaların ve dağların oluşumuna ilişkin görüşleri, çok ilginçtirler ve jeolojik olgular üzerinde hayret edilecek ölçüde doğru bir kavrayışa sahip olduğunu gösterirler. Benzer değerlendirmeler, madenlerin doğasına ilişkin kuramları ve özellikle de, simyagerlere ve onların bakır ve gümüş gibi metalleri altına dönüştürme girişimlerine yönelik amansız eleştirileri söz konusu olduğunda da geçerlidir²⁹.

27. Anawati, s.876-877.

28. Avicennae, *De Congelatione et Conglutinatione Lapidum, Being Sections of the Kitâb al-Shifâ*, Yayıma Hazırlayanlar: E.J.Holmyard ve D.C.Mandeville, Paris 1927, s.1.

29. Avicennae, s.11.

İbn Sînâ'ya göre, genellikle taşlar, (a) kilin sertleşmesi veya (b) suyun donması sonucunda oluşurlar. Aslında birçok taş, bir cevherden oluşur ki bu cevherde topraklık baskındır ve diğer birçok taş ise başka bir cevherden oluşur ki bu cevherde suluk baskındır.

Kil kurur ve ilkin taş ile kil arasında bir ara-maddeye, yani yumuşak bir taşa ve daha sonra sert bir taşa dönüşür. Bu dönüşüme en uygun olan kil, yapışkan olandır; çünkü şayet yapışkan değilse, taşlaşmadan önce ufalanır:

"Çocukluğumda, Ceyhûn Nehri'nin kıyısında, kilden bir tortunun oluştuğunu ve insanların bu tortuyu başlarını yıkarken kullandıklarını görmüştüm; çok daha sonra müşâhede ettim ki tortu, yumuşak bir taşa dönüşmeye başlamıştı ve bu yaklaşık 23 yıllık bir süre içinde gerçekleşmişti."

Akan sudan da, taş oluşabilir ve bunun iki yolu vardır: (a) Damla damla düşerken veya bir bütün halinde akarken su donabilir veya (b) Su akarken kendiliğinden tortu bırakabilir, öyle ki bu tortu, dere yatağının yüzeyine yapışır ve sonra taşlaşır³⁰.

İbn Sînâ'ya göre, madenî cevherler,

- (a) Taşlar
- (b) Eriyebilir cevherler, yani metaller
- (c) Kükürtler
- (d) Tuzlar

olmak üzere, kabaca dörde bölünebilir ve bunun nedeni şudur: Madenî cevherlerden bazıları, özleri bakımından veya düzenlenişleri ve bütünlükleri bakımından güçsüz ve diğer bazıları ise güçlüdürler. Güçlü olanlardan bazıları dövülebilir (Metaller), bazıları ise dövülemez (Taşlar); ve yine güçsüz olanlardan bazıları, tuzlu bir doğaya sahiptirler (Tuzlar) ve rutubette kolaylıkla eriyebilirler; diğer bazıları ise yağlı bir doğaya sahiptirler (Kükürtler) ve rutubette kolaylıkla erimezler.

Bütün dövülebilir cevherler, yani metaller erirler; çünkü bunların maddesi âbî (susuz) bir cevherdir; öyle ki bu âbî cevher, arzî

30. Avicennae, s.18-22.

(topraksal) cevherle öyle sıkı bir biçimde birleşmiştir ki ikisini birbirinden ayırmak olanaksızdır. Bu âbî cevher, soğuk tarafından dondurulmuş ve daha sonra sıcak tarafından pişirilmiştir. Buna rağmen, dövülebilir cevherler, hâlâ diridirler ve yağlı doğaları nedeniyle donmamışlardır.

Taş türünden olan madenî cevherlere gelince, bunların madde si yine âbî cevherdir; fakat bunlar soğuk tarafından değil, kuruluk tarafından dondurulmuşlardır, öyle ki bu kuruluk, suyu toprağa dönüştürmüş ve taşları oluşturmuştur. Bunlar yağ içermezler ve bu nedenle dövülemezler.

Nişadır ise bir tuzdur. Tuzlar, arzî olmaktan çok nâfîdir (ateşsel) ve bu nedenle maddenin katı halinden gaz haline geçebilirler. Çok seyrek, ama aşırı derecede ateşli olan sıcak bir dumanla karışmış sudan oluşmuş ve kuruluk tarafından pıhtılaştırılmışlardır.

Kükürtlere gelince, bunların âbî cevherleri, ısının mayalama etkisi altında, doğaları yağlı oluncaya kadar, toprak ve havayla güçlü bir biçimde mayalandırılırlar ve daha sonra soğuk tarafından katılaştırılırlar³¹.

Bu açıklamalardan da anlaşılacağı üzere, İbn Sînâ'ya âit olan *De Mineralibus*,

- (a) Madenî cevherlerin oluşumunu anlatır ve tamamen Aristoteles Fiziği'ne dayanır.
- (b) Değerli taşların türlerine ve özelliklerine ilişkin bilgi vermez.

Mağrib'de, yani Batı İslâm Dünyası'nda da bu konuyla ilgilenen yazarlar olmuştur. Mesleme ibn Vaddâh el-Kurtûbî el-Mecrîfî, *Ravda el-Hadâ'ik ve Riyâd el-Hakâ'ik* (Bahçelerin Çimeni ve Gerçeklerin Çayırı) adlı yapıtının büyük bir bölümünü madenlere ayırmıştır. Hatta Şeyh-i Ekber Muhyiddîn ibn 'Arabî, *Tedbîrât el-İlâhiyye fî Islâh Memleket el-İnsâniyye* (İnsanlık Ülkesinin Düzeltmesinde Tanrısal Önlemler) adlı eserinde taşların gizli özelliklerine değinmiştir.

31. Avicennae, s.33-36.

Bu konuya ilişkin çalışmalar, 12. yüzyıldan sonra da sürmüş ve Şihâbüddîn Ebû'l-'Abbâs Ahmed ibn Yûsuf el-Tîfâşî, Nasîrüddîn-i Tûsî ve Ebû el-Kâsım el-Kâşânî gibi araştırmacılar tarafından önemli risâleler yazılmıştır.

Bunlardan Şihâbüddîn Ebû'l-'Abbâs Ahmed ibn Yûsuf el-Tîfâşî (Ölümü 1253), cevherlere ilişkin en iyi yapıtlardan biri olarak görülen *Ezhâr el-Efkâr fî Cevâhir el-Ahcâr*'ında, geleneksel yöntem uygun olarak, değerli ve yarı değerli taşları ayrıntılı bir biçimde tanıtmıştır³².

Ezhâr el-Efkâr fî Cevâhir el-Ahcâr, bir giriş ile yirmi dört bölümden oluşmuştur; Giriş'te cevherlerin oluşum biçimleri, genel özellikleri ve değerleri belirtilmiş ve bölümlerde ise sırasıyla yakut, zümrüt, zebercet, balhaş, benefş, becâdf, elmas, 'aynû'l-hirr, pâdzehr, fîrûze, akîk, cez', mîknâtis, senbâzec, dehene, lâciverd, mercan, sebec, cümşüt, hammâhân, yeşim, yasb, billûr ve talk cevherlerine ilişkin bilgiler verilmiştir³³.

Aşağıda da görüleceği gibi, Osmanlı cevâhîrnâme geleneği üzerinde en etkili yazarlardan birisi el-Tîfâşî'dir; çünkü söz konusu yapıtı, 15. yüzyıl Osmanlı bilginlerinden el-Şîrvânî tarafından, iki kere Türkçe'ye uyarlanmış ve birincisi *Cevhernâme* ve ikincisi ise *Tuhfe-i Murâdî* adıyla Osmanlı cevherîlerinin kullanımına sunulmuştur.

İslâm Dünyası'nda, daha çok "Hoca Nasîrüddîn" veya "Nasîrüddîn-i Tûsî" olarak tanınan Nasîrüddîn Ebû Ca'fer Muhammed ibn Muhammed ibn el-Hasan el-Tûsî de (1201-1274)³⁴, sonraki dönemlerde Müslüman cevherîler ve yazarlar tarafından yaygın bir biçimde kullanılacak bir cevâhîrnâme yazmıştır. İlhanlı Sultanı Hülâgu Han'a sunulduğu için *Tansûhnâme-i İlhanî*³⁵ olarak adlandırılan

32. J. Ruska, "Tîfâşî", *İslâm Ansiklopedisi*, Cilt 12/1, İstanbul 1979, s.263-264.

33. Bu yapıtı, çok sonraları, İtalyan bilginlerinden Biscia tarafından İtalyanca'ya da çevrilmiştir; bkz., Antonio Raineri Biscia, *Fior di Pensieri sulle Pietre Preziose di Ahmed Teifascite*, Floransa 1818; bu çalışmada 1906'da Bologna'da yayımlanan ikinci baskısı kullanılmıştır.

34. Daha fazla bilgi için bkz., R. Strothmann ve J. Ruska, "Tûsî", *İslâm Ansiklopedisi*, Cilt 12/2, İstanbul 1988, s.132-134.

35. Terkipteki ilk kelime muhtelif kaynaklarda, muhtelif biçimlerde yazılmıştır; doğrusu "Tensûhnâme"dir; Farsça'da "Tensûh", "(1) pek az bulunan güzel şey; (2) içinde,

bu eser, bir mukaddime ile dört makaleden oluşmuştur; Birinci Makale'de cevherlerin oluşumuna, İkinci Makale'de özelliklerine, yararlarına, zararlarına, değerlerine ve perdahlanmalarına, Üçüncü Makale'de "el-Filizât el-Seb'a" (Yedi Filiz) olarak adlandırılan altın, gümüş, bakır, demir, kurşun, kalay ve hâr-ı sînî (Çin Dikeni; bakır-kalay alaşımı) gibi madenlerin çıkarılmalarına ve kullanılmalarına ve nihayet Dördüncü Makale'de ise misk, anber, öd, kâfûr, sandal gibi ıtırın, yani hoş kokulu bitkilerin üretilmelerine ilişkin ayrıntılı bilgiler verilmiştir.

Tansûhnâme-i İlhânî'nin İkinci Makale'sinde, altmış beşi aşkın cevherin tanıtıldığı görülmektedir; ancak bunlardan temel cevher olarak değerlendirilen yakut ve türleri dışında, zümrüt, elmas, lâ'l, fîrûze, bîcâde, mervârîd ve akîk daha ayrıntılı, geriye kalan cevherler ise daha yüzeysel incelenmiştir; bu durum, Müslümanlar'ın hangi cevherleri daha çok önemstedikleri hususunda bir fikir vermektedir³⁶.

Eser, aşağıda da görüleceği üzere, Osmanlılar Dönemi'nde Farsça'dan Türkçe'ye çevrilmiş ve Osmanlı cevherleri tarafından yoğun bir biçimde kullanılmıştır.

Ayrıca el-Kazvî'nî, Hamdullah el-Müstevfî, Şemsüddîn el-Akfânî, İbn el-Esîr, İbn el-Cevzî ve Dâvûd el-Antâkî gibi kozmografya ve coğrafya yazarları da, yapıtlarında bu konuya ayrıntılı olarak yer vermişlerdir.

Bunlardan Zekeriyâ ibn Muhammed ibn Mahmûd el-Kazvî'nî'nin (1203'e doğru-1283) '*Acâ'ib el-Mahlûkât ve Garâ'ib el-Mevcûdât*' adlı eserinin, Sufliyât'tan, yani Ay-altı Evren'den bahseden İkinci Makalesi'nin Birinci Bölüm'ünde, madenler ele alınmıştır. Genel bir tanıtımın ardından, madenler, filizler ve taşlar olmak üzere iki kısma ayrılmış ve Birinci Alt-bölüm'de yedi filiz ve İkinci Alt-bölüm'de ise harf sırasına göre, 125 civârındaki değerli,

çeşitli güzel kokular bulunan yuvarlak kutu" anlamlarına gelmektedir; bkz., Ferit Devellioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, 16. Baskı, Ankara 1999, s.1081.

36. Muhammed ibn Muhammed ibn Hasan-ı Tûsî, *Tensûhnâme-i İlhânî*, Giriş ve Açıklamalarla Yayına Hazırlayan: Seyyid Muhammed Takî Müderris-i Razavî, İkinci Baskı, Tahran 1363/1984.

yarı-değerli ve değersiz taşlar tanıtılmıştır. Oldukça geniş olan bu son alt-bölümdeki bilgilerin büyük bir kısmının, başta Aristoteles ve İbn Sînâ olmak üzere, birçok yazardan derlendiği görülmektedir³⁷. Meselâ fildişi ve lâciverd hakkında şunlar yazılmıştır:

"Fildişi: İbn Sînâ demiştir ki fildişi, çıban ve yaralardaki kanın akışını durdurur"³⁸.

"Lâciverd: Aristoteles demiştir ki lâciverd, rehâvet veren meşhûr bir taştır. Göz pınarları onunla mühürlenirse ve gözlere onunla sürme çekilirse yararlıdır. İbn Sînâ demiştir ki siğilleri düşürür; saçları güzelleştirir ve çoğaltır. Başkaları ise demişlerdir ki lâciverd, uykusuzluğa ve mâlfhulyâya iyi gelir"³⁹.

Hamdullah el-Müstevfî de (1281-1340'tan sonra), tarihçi ve coğrafyacıdır. İlhanlı ve Selçuklu tarihleri açısından önem taşıyan ve el-Kazvîni'nin '*Acâ'ib el-Mahlûkât ve Garâ'ib el-Mevcûdât*'ını andıran *Nüzhe el-Kulûb* (Kalplerin Neşesi, 1340) adlı yapıtının Birinci Bölüm'ünde, Madenler Âlemi, Bitkiler Âlemi ve Hayvanlar Âlemi'ni tanıtırken değerli taşlar hakkında da bilgiler vermiştir⁴⁰.

15. yüzyılda yaşayan Muhammed ibn Mansûr el-Şîrâzî ise, Akkoyunlu Sultanı Uzun Hasan'ın isteği üzerine, *Cevâhîrnâme* adlı Farsça bir eser yazmış ve bu eserinde yirmi değerli madenin oluşumundan, niteliklerinden ve kullanılış biçimlerinden söz etmiştir. Yapıt, Osmanlı Sultanı II. Murâd Dönemi'nde (1421-1451) Türkçe'ye de çevrilmiş ve Osmanlı cevherîleri tarafından kullanılmıştır⁴¹.

37. Ayrıntılı bilgi için bkz., el-Kazvîni, '*Acâ'ib el-Mahlûkât ve Garâ'ib el-Mevcûdât*, Dördüncü Baskı, Kâhire 1970, s.136-159.

38. El-Kazvîni, s.146.

39. El-Kazvîni, s.154.

40. Abdülkerim Özyayın, "Hamdullah el-Müstevfî", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, Cilt 15, İstanbul 1997, s.454-455.

41. Cevat İzgi, *Osmanlı Medreselerinde İlim, Tabii İlimler*, Cilt 2, İstanbul 1997, s.206; Süleymaniye Kütüphanesi'nde bulunan bir nüshada, eserin adı *Kitâb-ı Cevhernâme* olarak yazılmıştır; eser, bir mukaddime ile iki makaleden oluşmuştur; Birinci Makale'de, sırasıyla inci, yakut, zümrüt, zebrecet, elmas, 'aynü'l-hîr, lâ'l, fîrûze, pâd-zehr ve diğer hayvanî taşlar, akik, yakuta benzeyen taşlar, cez', mîknatis, senbâde, dehene, lâciverd, mercan, yeşb, billur ve cemest, İkinci Makale'de ise Yedi Filiz konu edilmiştir; bkz., Muhammed ibn Mansûr, *Kitâb-ı Cevhernâme*, Süleymaniye Kütüphanesi, Laleli 1706.

Osmanlı Dönemi

Bilindiği üzere, Osmanlı alimleri, değerli ve yarı-değerli taşları inceleyen ve tanıtan ilim alanını, "İlm-i Cevâhir" (Cevherler İlmi) olarak adlandırmışlar ve 'İlm-i Ma'âdin'in, yani Madenler İlmi'nin bir dalı olarak görmüşlerdir. Müslüman cevherîlerin eserlerini, 15. yüzyılın başlarından itibaren, Arapça'dan ve Farsça'dan yapılan çeviriler yoluyla, Türkçe'ye aktarmışlar ve hem cevâhîrâmelerde ve hem de coğrafya, fizik, metafizik, tıp ve tarih ile ilgili diğer yapıtlarda, cevherleri, geleneksel yönetime uygun olarak tanıtmışlardır.

Bugüne değin yapılan araştırmalara göre, Osmanlı Dönemi'nde 'İlm-i Cevâhir ile ilgilenen ilk araştırmacı, 15. yüzyılın birinci yarısında yaşayan ve daha çok tababet çalışmalarıyla tanınan Muhammed ibn Mahmûd el-Şîrvânî'dir⁴². El-Şîrvânî, değerli taşlara ilişkin iki eser yazmıştır ki bunlardan birincisi *Cevhernâme* ve ikincisi ise *Tuhfe-i Murâdî* adlarını taşımaktadır.

Değerli ve yarı-değerli taşların tanıtıldığı *Cevhernâme*, Hicrî 831 (Milâdî 1427) yılı civârında yazılmış ve Timurtaş Bey oğlu Umur Bey'e sunulmuştur. El-Tîfâşî'nin *Ezhâr el-Efkâr fî Cevâhir el-Ahcâr* adlı eserinde olduğu gibi, bir giriş ile yirmi beş bölümden oluşmuştur. Birinci Bölüm'de değerli taşlara ilişkin genel bilgiler verilmiş ve sonraki bölümlerde ise, sırasıyla yakut, zümrüt, zebercet, balhaş, benefş, becâdî, elmas, 'aynü'l-hirr, pâd-zehr, firûze, akîk, cez', mîknâtis, senbâzec, dehene, lâciverd, mercan, sebec, cümşüt, hammâhân, yeşim, yasb, billûr ve talk taşları ayrıntılı bir biçimde tanıtılmıştır.

El-Şîrvânî'nin Giriş'te belirttiğine göre, insan doğası, cevherlere eğilimlidir ve bazıları ilaç olarak kullanmak, bazıları süslenmek veya övünmek ve bazıları ise ticâretini yapmak için bunları biriktirirler; ancak değerlerini bilmezler; iyisini kötüsünden, hâlisini sahtesinden ayıramazlar; taklit ile alırlar ve satarlar. Bundan haberdâr olan sahtekârlar ise, çobansız kalmış bir sürüye saldıran kurtlar gibi,

42. Bütün eserleri için bkz., Muhammed b. Mahmûd-ı Şîrvânî, *Tuhfe-i Murâdî* (İnceleme-Metin-Dizin), Yayın Hazırlayan: Mustafa Argunşah, Ankara 1999, s.6-29.

Müslümânlar'ın arasına girerler; türlü türlü hilelerle onları aldatırlar ve hâlis olmayan mücevherleri hâlis diye satarlar.

El-Şîrvânî bu durumdan çok incinir ve Türkçe'de 'ilm-i cevâhîrle ilgili bir eserin bulunmasının yararlı olacağını düşünür; böylece cevherlerin iyileri ve kötülere bilinecek ve Müslümânlar sahtekârların elinden kurtulacaktır.

Birkaç kere bu konudan bahseden bir kitap yazmaya girişir; ancak karşısına bazı engeller çıkar. Sonra Hicrî 831 yılının Rebî'ü'l-Evvel'inde, Timurtaş Bey oğlu Umur Bey ile sohbet ederlerken, cevherlerden söz açılır ve Umur Bey, kendisine Arapça bir cevher-nâme vererek Türkçe'ye çevirmesini ister. El-Şîrvânî, bu eseri incelediğinde görür ki eser, Şihâbüddîn Ebû'l-'Abbâs Ahmed ibn Yûsuf el-Tîfâşî'nin *Ezhâr el-Efkâr* adlı yapıtıdır ve çok yararlıdır; ancak gereksiz ayrıntılar ve tekrarlarla doludur. Bunun üzerine bunları çıkararak ve yerlerine muteber cevâhîrnâmelerden derlediği yararlı bilgileri ekleyerek yeni bir eser düzenler.

Öyleyse *Cevhernâme*, el-Tîfâşî'nin *Ezhâr el-Efkâr*'ının bir çevirisi değildir; biçimi korunmuş ama içeriği kısmen de olsa değiştirilmiştir⁴³.

Cevherlerin, cinsî kuvveti arttıran maddelerin ve ıtların tanıtıldığı *Tuhfe-i Murâdî* ise, Hicrî 833 yılında (Milâdî 1429/1430) Bursa'da yazılmış ve dönemin Osmanlı sultanı II. Murâd'a sunulmuştur. *Tuhfe-i Murâdî*, daha önce yazılan *Cevhernâme*'nin genişletilmiş bir biçimidir ve bir giriş ile otuz iki bölümden oluşmuştur. Bu bölümlerde sırasıyla inci, yakut, zümrüt, zebercet, lâ'l, benefş, becâdî, elmas, aynü'l-hirr, pâd-zehr, firûze, akîk, cez', mıknaş, senbâzec, dehene, lâciverd, mercan, sebec, cümşüt, hammâhân, yeşim, yasb, billûr, mine, çini, kehribâr, başka yarı-değerli taşlar, talk, mühre, pelesenk yağı, kum kertenkelesi ve cinsî kuvveti arttıran balıklar, balık dişi ve fil dişi ve ıtlar ayrıntılı bir biçimde tanıtılmıştır.

Eser yazılırken yine el-Tîfâşî'nin *Ezhâr el-Efkâr*'ı temele alınmış, ancak bunun dışında, dolaylı veya dolaysız yollardan -bunu be-

43. El-Şîrvânî, 1999, s.11-16.

lirlemek oldukça güçtür- kitaptaki sıraya göre, Aristoteles, Apollonios, el-Mes'ûdî, Nasîrüddîn el-Tûsî, İshak ibn 'İmrân, Muhammed ibn Zekeriyâ el-Râzî, İbn Zühr, Yuhannâ ibn Mâse, Şemseddîn el-Belhî, Ebû Reyhân el-Bîrûnî, Şerîf El-Cevherî, el-Cemâlî, el-Fârâbî, Galenos, Mu'izzüddîn, Hakîm Rûsîtûn, Ya'kûb ibn İshak el-Kindî, İbn Cemî', Amânûs, el-Mâlikî, Zîsokoritos, Kâdı Ebû'l-Feth Ahmed ibn Mutarref, Salmoya, İbn Baytâr, Ahmed ibn Ebî Hâlid, el-Nârî, el-Temîmî, el-Gâfikî, Ebû Cürac, Mâsercûyâ, Antîlûs-ı Âmidî, el-Hûzî, İbn Mâsûye, 'Ali ibn Ahmed, 'Ali ibn Muhammed, el-Taberî, el-'Alâyî, el-Felhemânî, İbn Rıdvân, İbn Rüşd, İbn Hassân ve el-Mes'hî gibi muhtelif kültür ortamlarına mensup kırkı aşkın yazardan da alıntılar yapılmıştır⁴⁴. Bu yüzden, *Tuhfe-i Murâdî*, cevherler ve diğer maddelere ilişkin muazzam bir bilgi birikimi yansıtmaktadır.

Tuhfe-i Murâdî incelendiğinde görülmektedir ki el-Şîrvânî, cevherleri betimledikten sonra, nasıl ve nerede oluştuklarını, türlerini, iyilerini ve kötülerini, özelliklerini, yararlarını ve zararlarını ve nihâyet değerlerini bildirmektedir. Ayrıca taşların cilâlanması ve yapay biçimlerinin imalâtı konusunda da ayrıntılı bilgiler vermektedir. Meselâ, Beşinci Bölüm'de balhaş, yani lâ'l şöyle tanımlanmıştır:

"Beşinci Bâb Balhaş Ahvâlin Beyân İder: Balhaş, lâ'lün adıdır ve bu bâb iki fasl üzredür.

Evvelgi fasl, balhaş ma'deninde ne tarîk-ıla hâsıl olur ve ne yirde bulunur, anı beyân ider.

Hakîm Belînâs eydür: "Balhaş ve benefş ve becâdî ve 'akîk ve dahı bunlara benzer kızıl ve hamrî taşlar her birinün mâddeleri ma'denlerinde yâkût olmağa müsta'idlerdür. 'Avâriz ve mevâni' tarîklarında vâki' olduğu-çün yâkût olmadılar, mizâclarına ve rutûbetlerine ve yübüsetlerine göre Güneş harâretinün te'sîrinden 'ârîzî isti'dâdlarına göre bağlandılar, taş oldılar. Kimincesi balhaş oldı ve kimincesi benefş ve kimincesi becâdî ve kimincesi 'akîk ve kimincesi yâbân taşları oldılar ve bundan ma'lûm olan oldur kim cemî'i

44. İzgi, *Tuhfe-i Murâdî*'nin, Muhammed ibn Mansûr tarafından yazılan *Farsça Cevâhîrnâme*'nin "İlk Türkçe tam tercümesi" olduğunu söylemektedir ki yanlıştır; bkz., İzgi, Cilt 2. s.206.

taşların aslı yâkût durur, kalan taşlar ana tâbi' dururlar." Nitekim zikr olundu.

Ammâ lâ'lün ma'deni: Hoca⁴⁵ eydür: "Lâ'li Bedahşân'a nisbet itdüklerinden ma'deni Bedahşân'dur demek olmaz. Lâ'li ma'deninden çıkardıklarından sonra Bedahşân'a getirürler ve anda alurlar, satarlar ve andan sâyir bilâda tefrika iderler. Zirâ Bedahşân, Hîlân vilâyetindedür ve lâ'l ma'deni Hîlân vilâyetinde Şeknân adlu tağun eteğindedür, ikisinün arasında çok mesâfet vardır." Hoca cevher-nâmesinde eydür: "Kadîm zamânda lâ'l yoğ-ıdı, sonra bulundı ve bulunduğının sebebi ol-ıdı ki Hîlân vilâyetinde ol hadd-ile katı zelzele oldı kim lâ'le ma'den olan tağlar yarıldılar, içlerinden büyüklü ve uvaklu lâ'l yumurdaları çıkdı. Uvananı od gibi yanardı. Hiç kimesne anı ne olduğın bilmezdi ve 'avratları boya diyü bireziyle yumurda ve dahı nesnelere boyarlar-ıdı, boyanmadı, kodılar. Kimesne mukayyed olmaz-ıdı ve cevherfler çün-kim bu taş muttali' oldılar, hak itdiler, beyzasından ayırdılar, cilâsında 'âciz oldılar. Âhırda merkaşsâ-yı zehebîle kim ana cevherfler bürünce dirler cilâ virdiler, râst geldi, gereginde cilâyı kabûl itdi, renglü ve sulu ve arı ve şeffâf oldı. Şöyle meşhûr ve mergûb oldı kim behremânî veyâ rûm-mânî yâkût-ıla barâbar alurlar, satarlar-ıdı ve müte'ahhirlere çün-kim sonra teftîş itdiler, veznde ve sebâtda ve muhkemlikde yâkût bigi bulmadılar. Rağbetleri ol hadd-ile eksildi kim bahâsı evvelgi bahânun nısfına veyâ sülüsine indi." Ve eydürler: "Âl-i Büveyh eyyâmında lâ'li yâkût bahâsına alurlardı ve hem altmış ve yetmiş miskâl lâ'l çok bulunurdu." Ve işitdüm; bu eyyâmında Âzerbâyecân atabeglerinden Sultân Celâleddîn hizmetine bir büyük lâ'l getürdiler, üzerine geçen pâdişâhların adları yazılmış-ıdı. Sonra ol lâ'l Ka'an eline girdiydi. Hâsıl-ı kelâm, Şeknân Tağı'nun eteğinde ma'rûf ve meşhûr lâ'lün ma'deni iki durur. Birine Bû'l-'Abbâsî dirler ve dahı birine Süleymânî dirler ve Çîn vilâyetinin öte ucında Tenâhüm-i Sîn adlu iklim var-ımuş, ol iklimde dahı lâ'l ma'deni vardır dirler"⁴⁶.

45. Hoca'dan kasıt, Nasîrüddîn-i Tûsî'dir.

46. El-Şîrvânî, 1999, s.132-134; bundan sonra gelen ikinci fasılda ise, lâ'lin türleri, yararları, özellikleri ve değerlerine ilişkin ayrıntılı bilgiler verilmiştir; bkz., el-Şîrvânî, 1999, s.134-139.

Tuhfe-i Murâdî, sonraki dönemlerde Osmanlı cevherlerini büyük ölçüde etkilemiş olmalıdır.

II. Murâd Dönemi'nde (1421-1451), Nasîrüddîn-i Tûsî'nin *Tensûhnâme-i İlhânî* adlı tanınmış yapıtı, Mustafa ibn Seydî adlı bir kişi tarafından Farsça'dan Türkçe'ye çevrilmiş ve Beylerbeyi Karaca Bey'e sunulmuştur; başındaki kayıta, *Tercüme-i Kitâb el-Cevâhir el-Müsemmâ bi-Tensîh-i İlhânî*⁴⁷ olarak adlandırılan bu çeviri incelendiğinde, *Tensûhnâme-i İlhânî*'nin yeniden düzenlenmiş ve kısaltılmış bir uyarlaması olduğu anlaşılmaktadır⁴⁸; öyle ki bu işlemi yaparken, Mustafa ibn Seydî, orijinal metnin Birinci, Üçüncü ve Dördüncü Makaleler'ini atmış ve yalnızca cevherlerin özelliklerinden söz eden İkinci Makale'sini almıştır; aslında Osmanlı çevirmenlerinin, bu alanda ve diğer alanlarda yapmış oldukları çevirilerde, bu tutumla çok sık karşılaşılmaktadır⁴⁹.

Çevirmenin Giriş'te bildirdiğine göre, Beylerbeyi Karaca Bey, bu yapıtın Farsça'dan Türkçe'ye çevrilmesini buyurmuş ve bunun üzerine Mustafa ibn Seydî, cevherlerin türlerini, ağırlıklarını, değerlerini, özelliklerini, yararlarını ve birbirlerine oranla farklılıklarını öğreten bu yapıtı dilimize aktarmıştır⁵⁰.

Meselâ mıknaş şöyle tanıtılmıştır:

"Mıknaş Beyânındadır:

Bilgil ki mıknaş didikleri taş, demüri kapar; ne kadar büyük olursa, ol-mikdâr demüri kapar. Ve ânın ma'deni Deryâ-yı Kulzüm'dedir⁵¹. Ol deryânın gemisine demürden âlet itmezler ki mıknaş cezb idüb, helâk olmasun diyu ve ânın iyüsi kızıl ve kara olur; şöyle ma'lûm ola.

Hâsiyyet-i Mıknaş Beyânındadır:

47. "Tensûh" kelimesi, yanlışlıkla "Tensîh" yazılmış olmalıdır.

48. Bir nüshası için bkz., Süleymaniye Kütüphanesi, Laleli 2044/3, s. 56b-66b.

49. Bu çeviride, cevherlerin oluşumunu açıklamaya yönelik fiziksel görüşlerin atılmış olması, bu tutumun doğası hakkında bir fikir vermektedir; Osmanlılar, genellikle kuramsal bilgi ile değil, kılışal bilgi ile ilgilenmişlerdir.

50. Bkz., Mustafa ibn Seydî, s. 56b-57a.

51. Kızıldeniz.

Bilgil ki Ebû 'Ali Sînâ eydür ki bir kimesneye ezilmiş demür içürseler, âna ezilmiş mıknaıtıs içüreler; ol demüri cem' idüb, taşra çıkara ve zararını def' ide ve dâhî her kîm mıknaıtısı hall idüb ve eline sürüb, elini bağlu kilide sürse, fı'l-hâl açıla ve dâhî eğer hâ-tûn-ı hâmil, düşvârlığla toğursa, mıknaıtısı ayağına bağlasalar, âsân vecihle toğura"⁵².

Değerli taşlarla ilgilenen diğer bir Osmanlı yazarı da, Yazıcı-zâde Ahmed-i Bîcân'dır (Ölümü 1466'dan sonra). Ahmed-i Bîcân, el-Kazvîni'nin '*Acâ'ib el-Mahlûkât ve Garâ'ib el-Mevcûdât*'ından esinlenerek *Dürr-i Mekkûn*⁵³ adlı bir eser yazmış ve bu eserin "Hükemâ Kavlınce Otlar ve Yemişler ve Taşlar Hâssiyetin Bildirir" başlığını taşıyan On Üçüncü Bölümü'nün sonunda, değerli taşlara da yer vermiştir. Burada, sırasıyla elmas, fırûze, talk, mıknaıtıs, yakut, lâ'l, inci, zümrüt, mercan ve yeşim olmak üzere toplam on tane değerli ve yarı-değerli taşların bazı özelliklerini kısaca bildirdiği görülmektedir:

"Fasıl: Taşların 'acâ'ibini bildirir. Evvelâ biri elmâsdır. Cümle katı nesnelere ol deler. Anı kurşun yonar. Elmâs 'ucub etdi. Hakk Te'âlâ Hazretleri benden pek nesne yaratmadı dedi. Hakk Celle ve 'Alâ 'ucub edenleri sevmez. Ululuk ana yaraşır. Hâlik-i mahlûk, râzık-ı merzûkudur. Pes kurşunu ana havâle eyledi. Eğer anı dişin üzerine kosalar, fı'l-hâl çıkara ve ne yerde evren ve bebir ulu yılan olsa, anda elmâs vardır. Pes İskender anı çıkardı. Orda bir gözğü eyledi. Yılan ve evren anı görür kör olurdu.

Pîrûze: Âdeme ferah verir. Her sabah kalksa, pîrûzeye baksa, gözüünün nûru arta. Ağulara assı eyler ve tutyâ dahi olur. Yüzük kaşına kosalar, câzılık kâr kılmaya.

Talk: Bir taşdır ki her kim celb eylese yanar. Oda girse, od anı yakmaya. Buz ile kar ile ovalar. Mürâ'îler anı alırlar, evliyâlanırlar.

52. Bkz., Mustafa ibn Seydî, s. 62a-62b.

53. *Dürr-i Mekkûn*'un yazıldığı tarihe ilişkin bir kayıda rastlamadık; muhtemelen '*Acâ'ib el-Mahlûkât ve Garâ'ib el-Mevcûdât*' uyarlamasının tamamlandığı 1453 yılı civârında yazılmış olmalıdır; Türkay, belge göstermeksizin, her iki eserin de 1453'de Gelibolu'da yazıldığını bildirmektedir; bkz., Cevdet Türkay, *Osmanlı Türklerinde Coğrafya*, İkinci Baskı, İstanbul 1999, s.23.

Mıknatıs: Meşhûrdur. Demiri çeker. Hind gemilerine mıknatıs korkusundan mih vurmazlar.

Yâkût: Bir cevherdir. Bir pâresini dilin altına kosan, susuzluğu keser, anın dürüstü olur. Anı bileyeyim dersen, demir ile bilenir. Hergiz anı düribe almaz ve ana od kâr eylemez.

Lâ'l, inci ve zümürüd ve mercân, bunlar cevâhirdendir. Âde-min gönlünü ferâh eyler. Her hâssiyyeti çokdur. Dersek söz uzar.

Yeşim: Bir taşdır. Anı kim götürse, yıldırım oku ana kâr etmeye. Hatâyî kavmi anı götürürlerdi. Dahi yıldırım orda çok olur. Dünyâ'da taşlar çokdur, biz meşhûrlarını dedik"⁵⁴.

Bilindiği üzere el-Kazvî'nin '*Acâ'ib el-Mahlûkât ve Garâ'ib el-Mevcûdât*' adlı eseri, Osmanlı yazarlarının ilgisini çekmiş ve birkaç kere Türkçe'ye çevrilmiştir⁵⁵. Bu çevirilerden biri de Ahmed-i Bîcân'a âittir ve '*Acâ'ib el-Mahlûkât* (Hicrî 857 veya Milâdî 1453) adını taşır.

Ancak bu küçük çalışma incelendiğinde görülmektedir ki Ahmed-i Bîcân, '*Acâ'ib el-Mahlûkât ve Garâ'ib el-Mevcûdât*'ı kısaca özetlemiş ve biçim ve içerik açısından büyük ölçüde değiştirmiştir; bu nedenle, bu eser, bir çeviri olmaktan çok, bir uyarlama görünümündedir.

Bu uyarlamanın Otuz Dördüncü Fasil'ı taşlara ayrılmıştır ve hemen başında kıymetli taşların ve bunların renklerinin oluşumuna ilişkin bir giriş bulunur:

"Bilmek gerekdir kim taşlar neden hâsıl olurlar. Yir altında çiy ile yağmur cem' olurlar. Kaçan eczâ'-yi arzıyye ile karışmasa ve ma'denün harâreti ana irişmese, ol vakt sâgî (?) olub, ağır olur ve tonar. Katı taş olur. Envâ'-ı yevâkîtün ya'ni yâkûtların ihtilâfına sebeb budur ki eğer ma'denün harâreti çok olursa, lâtif yâkût olur ve eğer ma'denün harâreti ânî olursa, mütevassıt olur. Ba'zı taşların

54. Yazıcıoğlu Ahmed Bîcân, *Dürr-i Mekkûn (Saklı İnciler)*, Çevrimyazı ve Notlar: Necdet Sakaoğlu, İstanbul 1999, s.102.

55. Bunlar için bkz., A.Adnan Adıvar, *Osmanlı Türklerinde İlim*, Dördüncü Baskı, İstanbul 1982, s.28-29 ve s.110-111.

rengi, yılduzlardan olur; meselâ kara taşun rengi, Zuhâl'den olur; yaşıl taşun rengi Müşterî'den ve kızıl taşın rengi Merrîh'den olur ve sarı taşun rengi Şems'den olur ve gök taşun rengi Zühre'den olur ve alaca taşun rengi 'Utârid'dendür; ak taşın rengi Kamer'dendür. Eğer Şems'ün harâreti, ol yire katı irişürse, katı taş olur ve eğer katı irişmezse, toz olur yâhûd berk olur"⁵⁶...

Bu girişin ardından, üstübeç, billûr, dehene, zâc, sırça, şap, se-def, diş, 'akîk, kehribâr, lâciverd, mîknatis, kireç, nişadır, yakut, ci-va, kükürt ve anber gibi maddelerin bazı fizikî özellikleri ile tıbbî ve sihrî yararlarına ilişkin kısa bilgiler verilmiştir⁵⁷; meselâ yakut şöyle tanıtılmıştır:

"Yâkût: Aslı sudandır; katı taş içinde olur; ma'denün harâreti ana irişür, lâtf eyler. Şöyle olur ki od yakmaz ve temür kâr itmez olur, katılığı sebebinden. Her kim yâkût götürse, tâ'ûn çıkarmaya ve kış eyyâmında bardağa kosalar, suyu donmaya"⁵⁸.

'Akîk ise şöyle tanıtılmıştır:

"'Akîk: Her kim götürse, tekebbürlüğün gidere; halîmü'n-nefs eyleye ve bir kimsenün ağzı kokar olsa, bıçağıyla 'akîki kazıyıp, bir mikdâr dişlerine sürseler, ağzının râyahasın gidere ve kanın kese ve dişlerin ak ede"⁵⁹.

Ahmed-i Bîcân'ın '*Acâ'ib el-Mahlûkât* adlı uyarlamasında, cevherlerin ve özellikle de yarı değerli taşların tanıtımına daha fazla yer ayrılmıştır; ancak yine de el-Kazvî'nî'nin derlemiş olduğu bilgilerin oldukça küçük bir kısmının aktarıldığı görülmektedir. Nitekim el-Kazvî'nî 125, Ahmed-i Bîcân ise anber bir yana bırakılacak olursa, toplam 17 taşı ele almıştır.

Bunların dışında Ahmed-i Bîcân'ın *Cevâhîrnâme* adında man-zûm bir risâlesi daha bulunmaktadır. Bu çalışmanın konularından

56. Ahmed-i Bîcân, '*Acâ'ibü'l-Mahlûkât* (Dil Özellikleri-Metin-Seçmeli Sözlük), Hazırlayan: Osman Yıldız, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Malatya 1989, s.152-153.

57. Ahmed-i Bîcân, 1989, s.153-156.

58. Ahmed-i Bîcân, 1989, s.155-156.

59. Ahmed-i Bîcân, 1989, s.155.

biri olan bu mesnevîde, toplam 10 cevherin tıbbî özellikleri bakımından tanıtıldığı görülmektedir⁶⁰.

Yahyâ ibn Muhammed el-Gaffârî (Ölümü 1511), Hicrî 917 (Milâdî 1511) yılında, Şehzâde Korkud'un yanındaki Piyâle Bey'in isteği üzerine, Nasîrüddîn el-Tûsî'nin *Tensûhnâme-i İlhânî*'si ile Muhammed ibn Mansûr'un *Cevhernâme-i Cedîd*'inden (Yeni Cevhernâme) yararlanarak, *Yâkût fî Cevher el-Cevâhir el-Ma'âdin*⁶¹ adlı bir kitap yazmıştır. Bu kitap, bir giriş ile dört bölümden oluşmuştur. Birinci Bölüm'de, bütün madenlere ve Süflî Âlem'de, yani Ay-altı Evren'de bulunan diğer mürekkep maddeleri oluşturan müfred maddelere ilişkin bilgiler verilmiş ve İkinci Bölüm'de bunlardan değerli taşların oluşum biçimleri, özellikleri, yararları ve zararları, piyasa değerleri ve cilâlanma usûlleri bildirilmiştir; Üçüncü Bölüm'de "Ecsâd-ı Seb'a" (Yedi Cesed) denilen altın, gümüş, bakır, kalay, kurşun, demir ve hâr-ı sînfî (kalay-bakır alaşımı) ve nihâyet Dördüncü Bölüm'de ise ıtırın türleri incelenmiştir⁶². Dolayısıyla eserin sadece ikinci bölümü değerli taşlarla ilgilidir.

Yâkût fî Cevher el-Cevâhir el-Ma'âdin'de taşların veya değerli taşların oluşumunun doğal nedenlere dayandırıldığı görülmektedir ki burası ilgiçtir. El-Gaffârî'ye göre, Yeryüzü'ndeki toprakları sular kapladığında, su toprak zerrecelerini yoğurur ve balçığı oluşturur; sonraları doğal ve yapay hararet, balçığın rutubetini alır ve onu sertleştirerek taş hâline koyar. Doğal hararetin kaynağı Güneş'tir; ancak yapay hararetin kaynağı, dolaylı ve dolaysız yollardan yakılan ateştir.

Taşlar başka bir yoldan daha oluşabilir. Güneş ışığı, bir süre toprak üzerine düşerse, oluşan hararet nedeniyle toprak yanar ve bir süre sonra, üzerinden su geçerse erir; sonra orta hararete suyu çeki-

60. Âmil Çelebioğlu, "Ahmed Bîcan", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, Cilt 2, İstanbul 1989, s.51; bu cevâhimâme için aşağıya bakınız.

61. İzgi, eserin adını *Yâkûtiât el-Mehâzin fî Cevâhir el-Ma'âdin* olarak vermiştir; bkz., İzgi, Cilt 2, s.207.

62. Orhan Şaik Gökyay, "Kitâb-ı Cevherü'l-Cevâhir", *Prof. Dr. Bekir Kütikoğlu'na Armağanı*, İstanbul 1991, s.171-174.

lir ve ortam bir nedenden ötürü soğursa donar, taş kesilir; değerli taşların çoğu bu yoldan oluşur⁶³.

Taşlardaki renklerin oluşumu, bazı yazarlarda olduğu üzere, gezegegenlerin uzaktan yaptıkları fiziksel etkilere bağlanmaz. El-Gaffârî'ye göre, renklerin başı beyaz ve sonu ise karadır. Diğer renkler, bu iki rengin arasında bulunurlar ve bunların çeşitli oranlarda karışımından oluşurlar. Ayrıca iki renk karışarak üçüncü bir rengi oluşturabilir; nitekim yeşil rengi, sarı ve mavi renklerinin karışımından oluşmuştur ve karışıma giren sarı ve mavi renklerin miktarına göre, yeşilin tonu değişir; yeşil fıstıkî, zümürüddî, jengârî (pas yeşili) ve nefî (petrol yeşili) tonlarında olabilir. Değerli taşların renklerinin farklı olmasının nedeni de, bunları oluşturan balçıkların renklerinin farklı olmasıdır⁶⁴. Bu açıklama, Aristoteles'te de bulunmakta ve "Değişim Kuramı" olarak adlandırılmaktadır.

El-Gaffârî de, değerli ve yarı-değerli taşları, diğer Müslüman ve Osmanlı yazarları gibi tanıtır ve meselâ (a) elmas ile (b) mercan hakkında şunları söyler:

(a) Elmas, dördüncü derecede soğuk ve kurudur. Eğer bir adama azıcık yedirseler, helâk eder; zira öldürücü ağudur. Üzerinde elmas taşıyan bir kimse, yıldırımdan ve sidik zorundan kurtulur. Eğer gerdanlık yapsalar ve çocukların boyunlarına taksalar, saradan ve perilerin vereceği zararlardan korunurlar. Eğer döğülmüş elması, diş darısıyla karıştırırsalar ve dişe dürtsele, diş ağrısı geçer. Karına bağlasalar, kulunç hastalığına ve mide fesâdına faydası olur. Elmasla diğer bütün taşlar delinir.

(b) Mercan, küçük çocukların boyunlarına bağlandığında, yaramaz gözlerden korur. Mide hastalıklarına, zümrüt gibi iyi gelir. Mercana bakmak gözü kuvvetlendirir. Kalp hastalıklarının ilaçlarından birisidir; kalp zayıflığını, nefes darlığını yok eder. Akan kanları bağlar ve akmayı önler. Dalak ve mide yaralarını iyileştirir. Eğer ağı içmiş bir kimseye, buçuk dirhem döğülmüş mercan içirseler, çok fayda eder. Mercanı yaksalar ve dişlerin diplerine ve üst-

63. Gökyay, s.174.

64. Gökyay, s.175.

lerine sürseler, kirini giderir; ak ve berrak eder; diş etlerini güçlendirir. Mercanı kullanmak için bir işlem den geçirirler; yeni bir çömleğin içine koyduktan ve çömleğin ağzını balçıkla sıvadıktan sonra, bir gece boyunca sıcak ocak üzerinde pişirirler ve ondan sonra çıkarıp kullanırlar⁶⁵.

16. yüzyılda yaşayan ve astroloji, cıfr ve diğerleri gibi sırrı ilimlerle de ilgilendiği anlaşılan Za'îff el-Rûmî el-Ma'denî adıyla tanınmış Pîr Muhammed ibn Evrenos⁶⁶ da *Cevâhîrnâme* (1545) adıyla önemli bir eser yazmıştır; bu eserin Giriş'inde önceki cevherlerin kitaplarından yararalandığını belirten Pîr Muhammed Ma'denî, senenin aylarından ve gökyüzünün burçlarından esinlenerek cevâhîrnâmesini on iki bölüme ayırmış ve bu bölümlerde sırasıyla elmas, yakut, lâ'1, zümrüt, inci, fîrûze, pan-zehr, anber, lâci-verd, mercan, akîk ve yeşim-i hatayî konularını işlemiştir⁶⁷; burçlarla cevherler arasında bağlantı kuran bu tutumun, geleneksel astrolojik yaklaşımdan kaynaklandığı anlaşılmaktadır⁶⁸.

Pîr Muhammed Ma'denî, cevherleri tanıtırken, bunların neresinde üretildiklerini, türlerini ve fiziksel özelliklerini belirtmiş ve tıbbî ve sihrî yararlarından söz etmiştir.

Cevâhîrnâme'de, meselâ elmasa ilişkin olarak şu bilgiler verilmiştir:

"Elmâs rûy-yi zemînde üç mahallde bulunur. Birine eski ma'den i'tibâr olunmuşdur ki ibtidâ'-yı zuhûru, İskender-i Zu'l-Karneyn hadd-i Zulümât'a dâhil oldukda, onların na'lı mahv oldu. Hükemâ'dan hikmetin su'âl etdiler. Hükemâ' ittîfâk ile cevâb verdiler ki "Bu havâlîde ma'den-i elmâs olmak gerekdir. Sâ'ir taşlar na'lı

65. Gökyay, s.179.

66. Bu bilgi, Muammer Dizer tarafından yayımlanan bir katalogtan alınmıştır; bkz., Muammer Dizer, *1868-1988 Kandilli Rasathanesi Yazma Eserler Kataloğu*, İstanbul Tarihsiz, s. 47-48'de verilen 123 numaralı yazma eserin müstensihî.

67. Bu eser, tarafımızdan yayına hazırlanmaktadır; bir nüshası için bkz., Milli Kütüphane, Yazma Eserler Koleksiyonu, A 8046/2.

68. İzgi, herhangi bir gerekçe bildirmeden, bu eserin, Muhammed ibn Mansûr'un Farsça *Cevâhîrnâme*'sinin kısaltılmış bir çevirisi olduğunu belirtmiştir; *Risâle el-Cevheriyye* adı verilen bu çeviri, 7 Receb 952/14 Eylül 1545 tarihinde İstanbul'da tamamlanmıştır; bkz., İzgi, Cilt 2, s.207.

mahv eylemez" dediklerinde, İskender "Elmâs nedir?" diye su'âl etti. Hükemâ' elmâsı vasf ve beyân etdiklerinde, İskender tahsîs []⁶⁹ olub, bir kaç hakîm ve bir mikdâr asker ifrâz ve ta'yîn etdiler. Dahî tefahhus-ı etrâf etdiler. Zulümât'da hafr-ı ma'den ile tahsîl-i elmâsa mahall muhâl ve mümteni'ü'l-ihimâl olmağın, bir mikdâr hurde elmâs tahsîl edib getirdiler ve dahî ziyâde tahsîli hadd-i imkânda olmayıb, bî-'ilâc oldukların ifâde etdiler. İskender dahî elmâs-ı muhâssalî alıb götürdü. Hâlâ beyne'n-nâs bey' ü şirâ' edib, eski ma'den i'tibâr etdikleri billûrî ve nebâtî elmâs ondandır. İskender'den sonra bir ferd Zulümât'a varıb, elmâs getirmeğe kâdir olmadığının *Hamse* sâhibi Şeyhü'l-'Arifîn *İskendernâme*'de tahrîr etmişdir.

Ve bir mahalli dahî her diyârda bazı ırmaklar içinde ve kenarında ve dağlarda müdevver siyah taşlar içinde(n) çıkar. Ekseri "Şeb-çirâğ" diye i'tibâr etdikleri kırât hesâbına dâhil olmayan⁷⁰ Şeb-çirâğ onlarda zuhûr eder ki tırâş olundukda, ancak mülûk mâlik olur. Bir vecihle kıymet takdîr olmaz derler.

[Bir]⁷¹ mahalli dahî Mâhor vilâyetinde Rûkn-i Cân derler bir cebel-i 'azîmde elmâs kıt'aları bulundu. Ba'zılar hafr edib, kıt'alar buldular; ba'zılar bulmadılar. Lâkin bu mahallde bulunan kıt'alar, bâlâda tahrîr olunan elmâs gibi olmayıb, mütenevvi'atü'z-zarûre ve'l-eşkâl olmakla kıymetde noksân-ı 'azîm lâzım olub, ekser nâs fark etmemekden 'azîm zarar etdiler.

Envâ'-ı elmâs yedidir: Biri billûrî, biri nebâtî, biri zeytûnî, biri fistukî, biri sarıya mâ'il beyâz, biri kırmızıya mâ'il beyâz, biri siyaha mâ'il beyâz olur.

Billûrî ve nebâtî makbûldür.

Tabî'at-ı elmâs bârid ve ratbdır. Bazılar bârid ve yâbis derler. Ateşe yanmakdan ve tokmakdan kat'â zarar olmaz.

Elmâs tırâş etmek Frengistân üstâdlarına mahsûsdur. Gayrının elinden gelmez.

69. Buradaki kelime okunamamıştır.

70. Eksik olabilir.

71. Bu kelime metinde yoktur.

Bir kıt'asını bin pâre eyleseler her kıt'ası müselles olur. Bu vecihle hakk kabul eylemez.

Hâssa-i elmâs: Üzerinde dâ'imâ elmâs-ı hâlis götürmek mu'tâdı olan kişi, mesâne ve cüzâm ve beras ve sar'a ve sevdâ-yı hülyâ ve havf marazlarından emîn ola ve sar'aya mübtelâ olan kişi üzerinde dâ'imâ elmâs götürse, bi-lutfillâh-i Te'âlâ emîn ola. Bi'l-hâssa zehr-i kâtildir; ammâ elmâsı tahattüm eylemek kalbe ferah verib, dâ'imâ neşât üzere eyler ve halkın gözlerine muhabbetli ve şîrîn görünüb ve cezb-i kulûba [J⁷² mâlik olur; mücerredir"⁷³.

Yakut ise, şöyle tanıtılmıştır:

"Yâkût ma'deni iki mahalde olur. Biri Seyelân Cezîre'sinde Serendib nâm cebel-i 'azîmde[dir]⁷⁴. Rivâyet-i kadîm üzere Hazret-i Âdem Safiyyullah (Salâvâtullâh 'alâ enbiyâhu ve 'aleyhi) ihbitû minhâ cem'an Hitâb-ı Müstetâb'ıyla, 'Âlem-i Bâlâ-yı Cennet-i A'lâ'dan, vech-i Arz'dan, Cezîre-i Seyelân'da Cebel-i Serendib vasatına nüzûl eyledi. Hâlâ cebel-i mezbûr vasatında bir mahalde "Kademgâh-ı Baba-Âdem" derler Hazret-i Âdem 'aleyhisselâmın kadem-i mübârekleri berekâtıyla, yâkût Cebel-i Serendib'de zuhûr eyledi. Mu'cize-i Safiyyullah olmağın, Nass-ı Kerîm'de zikr u medh olundu.

Ve bir dahi Bangâle memleketinde Gûnek Cezîresi'nde sâhil-i deryâda kum içinde zuhûr etmiştir.

Nev'-i yâkût dördür: Biri kızıl, biri gök, biri sarı, biri beyâz.

Kızıl yâkût dahi altı nev'dir: Biri rûmmânî, biri erguvânî, biri verdî, biri hamrî, biri hallî, biri lahmîdir. Makbûl ve zi-kıymet olan damla olub, rûmmânî olandır.

Gök yâkût dahi beşdir: Biri tâvusî, biri âsümânî, biri nîlî, biri kuhlî, biri sebz-fâmdır. Makbûl ve zi-kıymet olan tâvusîdir.

Ve sarı yâkût dahi dört nev'dir: Biri şem'î ve biri turuncu ve biri kibrîtî ve biri samânîdir.

72. Buradaki kelimeler okunamamıştır.

73. Pîr Muhammed Ma'denî, s.9a-10a.

74. Bu ek metinde yoktur.

Beyâz yâkût ancak sukkerîdir. Ekser nâss beyâz yâkût dahi olduğunu bilmeyib Kıbrıs elmâsı kıyâs ederler⁷⁵.

Tabî'at-ı yâkût hâr-yâbisdir. Serendib yâkûtuna eski ma'den i'tibâr edib, makbûl ve zi-kıymet i'tibâr ederler.

Hâssa-i yâkût: Hâmil-i yâkûta tâ'ûn ve sâ'ika isâbet etmediği *Netâyic-i Fünûn*'da musarrahdır. Bi-lütfihi şimdiye değin dâmi' olmamışdır ve sahk olunub, ma'cûn olunub, isti'mâl edenler 'azîm takviyetini müşâhede etmişler. Mülûk-i sâhib-i sülûka mahsûs ma'cûndur. Muhkem sahk edib, kuhl eyleseler, göze 'azîm fâ'ide eyler. Serendib yâkûtu ekseriyâ ma'cûn ve kuhl olmakla şimdi az bulunur. Yâkûtu tahattüm eden kişi ferah-ı kalb üzere olub, fakr u fâka görmeye ve eyyâm-ı sayfda harâretten ataşı galib olan kişi yâkûtu ağzına alıb tutsa, bi'l-hâssa susuzluğu def' edib, kalbe ferah verir. Def'aât ile mücerredir⁷⁶.

17. yüzyıl hekimlerinden Zeynel'âbidîn ibn Halîl de (? - 1646) bu konuyla yakından ilgilenmiş ve gerek *Şifâ' el-Fu'âd li-Hazreti Sultân Murâd* adlı eserinde ve gerekse *Risâle el-Cevâhir* adlı eserinde değerli taşlara ilişkin bilgiler vermiştir.

Zeynel'âbidîn ibn Halîl'in, Sultan IV. Murâd'a (Saltanat Dönemi 1623-1640) sunduğu *Şifâ' el-Fu'âd li-Hazreti Sultân Murâd*'ı (1628) sağlık-bilgisi ile ilgilidir; on yedi bölümden oluşmuştur ve "On Dördüncü Fasil Cevâhirin Tabî'atları ve Hâssaları ve Vücûd-ı İnsâna Mûte'allik Olan Fâ'ideleri Beyânındadır" (On Dördüncü Bölüm: Cevherlerin Doğaları, Özellikleri ve İnsan Bedenine İlişkin Yararları Hakkındadır) başlığını taşıyan On Dördüncü Bölüm'ünde, sırasıyla elmas, yakut, zümrüt, lâ'l, zebercet, inci, firûze, akîk, bil-lûr ve pâd-zehr gibi değerli taşlar, yine geleneksel biçimde tanıtılmıştır⁷⁷.

75. Buraya yanlışlıkla " tabî'at ederler" kelimeleri yazılmıştır.

76. Pîr Muhammed Ma'denî, s.10a-10b.

77. Zeynel'âbidîn ibn Halîl, *Şifâ' el-Fu'âd*, Kahire 1300, s.42-48; eserin, Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Yazma Eserler Koleksiyonu'nda bulunan bir yazma nüshasında (M.Con 506), bu taşların yanısıra mercan, yeşim ve yeşbin de tanıtıldığı görülmektedir; bkz., 36a-42b; eser hakkında daha fazla bilgi için bkz., Esin Kâhya ve Ayşegül D. Erdemir, *Bilimin Işığında Osmanlıdan Cumhuriyete Tıp ve Sağlık Kurumları*, Ankara 2000, s.174-175.

Meselâ Zeynel'âbidîn ibn Halîl, elmas ve zebercet hakkında şu bilgileri vermektedir:

"Elmâs: Bunun tabî'atını ba'zılar bârid-yâbisdir dimişler. Bu bir taştır ki cümle cevâhir bununla delinür, ammâ elmâsı kurşunla delerler. Eğer elmâsı bin pâre eyleseler, her pâresi üç köşeli olur. Serendîb vilâyetinde bir dereye bulurlar. Elmâs, semm-i kâtildir; bir kırâtı âdemi helâk ider; bir kimseye elmâs yedirseler, ânın 'ilâcı budur ki evvelâ ılıcak su ve yağ ile kusdurub, ba'dehu süd içüreler tâ kim zehrini def' idüb, ol kişi halâs ola.

Hâssa: Aristo eydür kim elmâsı ağız içine komak câ'iz değildir; zîrâ bi'l-hassa dişleri kırar"⁷⁸.

"Zeberced: Bunun tabî'atı bârid-yâbisdir; şekilde zümürüde benzer; ammâ levni bir mikdâr beyâza mâ'ildir. Zümürüdü hâssası bundan çokdur; lâkin zebercedde bir hâssa vardır ki zümürüde yoktur.

Hâssa: Zebercedi hamr içine kosalar, hamrın keyfiyyetini tebdîl idüb sirke ider. Eğer zebercedden bir denk mikdârını sahk idüb içseler, kalbe kuvvet virüb, gözün nûrunu ziyâde ider"⁷⁹.

Zeynel'âbidîn ibn Halîl'in, *Risâle el-Cevâhir* adlı eseri ise⁸⁰, dokuz bölümden oluşmuştur ve bu bölümlerde sırasıyla elmas, yakut, lâ'l, inci, fîrûze, pâd-zehr, mercan, akîk ve yeşim cevherleri tanımlanmıştır⁸¹; özgün bir yönü yoktur; önceki yapıtlardan derlenme yoluyla tertip edildiği anlaşılmaktadır.

Meselâ elmas ve mercan şöyle betimlenmiştir:

"Bâb-ı Evvel: Elmâsı Beyân İder.

Bilgil ki şöyle tahkîk olmuşdur ki, elmâsın ma'deni iki yerden taşra değildir. Kadîm ma'deni Zulümât'a yakındır. Şöyle rivâyet olunur ki İskender-i Zu'l-Karneyn 'aleyhi's-selâm Zulümât'a yakın vardıkda, bir dağ dibine irişdi ki fi'l-hâl atlarının na'lları ıbrandı. Bu ne hikmetdir diye ashâbından su'âl eyledikde, hükemâ'-i Yûnân

78. Zeynel'âbidîn ibn Halîl, s.42.

79. Zeynel'âbidîn ibn Halîl, s.44.

80. Bu eser de, tarafımızdan yayına hazırlanmaktadır.

81. Bir nüshası için bkz., Süleymaniye Kütüphanesi, Lala İsmail 389/8, s.159a-161b.

ayıtdılar ki bu yerin taşında elmâs vardır. Allâh-ı Subhânehu ve Te'âlâ Hazretleri fermâniyla şöyle vâki' olmuştur ki zikir olunan dağın civârında bir 'acâ'ib, derin, susuz bir dere vardır. Ol derenin kumu elmâsdır. Ve ol dağın âher cânibi katı yüksektir. Şöyle ki hayvânâtdan bir ferd âna varmağa kâdir olmaz, meğer ki kuşlar ola. İskender-i Zu'l-Karneyn hâtırı elmâs diledi. Hükemâ'ya emr idüb, ânlar dahi nîmeler ve gürdeler getürdüb, mezkûr derenin kenarına koyub, ol etlere yapışan kumlar cümlesi elmâs idi. Andan beru cümle 'âleme dağıldı. Meşhûr olan budur ki 'âlemde olan elmâsun cümlesi İskender zamanından kalmışdır. Andan sonra bir kimesne ol ma'deni bulmamışdır. Ve Şeyh Nizâ[mî] Hazretleri *İskendernâme*'de zikir olunan rivâyete şerh yazmışlar.

Ve kişver-i Hind'ün ehl-i cevâhiri katlarında köhne elmâsın ziyâde kıymeti vardır. Şöyle ki mezkûr elmâsdan satun alub, her vilâyete ilet, ziyân görmeye. Zîrâ mâhir olan cevâhirler katında, cevâhir oldur kim âteşde çok zaman geçmekle rengi mütegayyir olma-ya ve köhne elmâs âteşden bütün çıkar. Ammâ yeni elmâs bütün çıkmaz ve köhnenin hâssası ve menfa'ati yeniden ziyâdedir. Ve köhnenin altı köşesi vardır. Kanğı tarafa dönerse, üç köşesi görünür ve mecmu'ı sivridir. Ve delinmesi kimesne işi değildir. Ammâ yeni elmâsı Frenk kâfirleri delerler. Ol bâbda mâhirlerdir. Ve ehl-i cevâhir bunun üzerine müttefiklerdir ki köhne elmâsı kimesne beş kırâtdan ziyâde görmüş değildir. Ammâ yeni elmâsı otuz-kırk kırât Gücerât Pâdişâhı'nın hazînesinde vardır dirler.

Yeni elmâsın ma'deni Mahor-cân vilâyetinde bir yer vardır ki ol vilâyetin halkı ol yerleri kuyu gibi kazarlar. Çıkan kumları arayub içinde elmâs bulurlar. Ammâ ekseri tahta olur. Ve ol elmâsın rengi nebâtî ve billûrî ve zeytûnî ve fistukî ve sârî ve kızıl ve siyâh dahî olur. Kâh olur ki ucu sivri olur.

Ve yeni elmâsın iyüsi ehl-i cevher katında nebâtî ve billûrîdür. Ve bunlardan sonra fistukî ve zeytûnîdir. Ve bâkî renklerin artık kıymeti yokdur. İki kırât elmâs-ı nebâtî veya billûrî ki sulu ola ve yüzünde hiç bir renkten nokta olmaya, vilâyet-i [82] götürsek, bir kı-

râtın iki filoriye satmak olur. Vilâyet-i Şâm'a götürdükdde, Frenklere bir kırâtın kırk filoriye satmak olur ve tırâş eylemesi Frenk'den gayrıya müyesser değildir. Meselâ bir pâre elmâs ki dört kırât ola, Hindustan'da bir kırât dört filoriye almak olur. Frenk hakkâkleri elinden tırâş olmuş, yine Hindustan'a varsa, bir kırâtı on beş filoriye değer.

Cevherîler katında elmâs, cemî' cevâhirlerin sultânıdır. Ammâ na-tırâş iken, letâfeti yokdur. Eğer üstâd eline girüb, edviye-i simyâ ile ma'cûn idüb, tırâş olunsa, şâhlar tâcına ve 'arûslar kulağına zînet etmeğe lâıyk olur.

Ve elmâs gâyet berkdir. Sâ'ir cevâhiri bununla delerler. Ta-bî'atı kurıdır ve sovkudur. Âteşden mütegayyir olmaz. Bir kimesnenin su yolunda taş ve kum olsa, elmâs götürse, düzelür; ânın aslâ eserleri kalmaya ve pâdişâhlar katında 'azîz ve mükerrem ola. Ve 'illet-i bevâsır ve cüzâm ve mâlîhulyâ ve sar'a ve bunun emsâli em-râz olmaya ve düşmenden ve yıldırımdan emîn [ola].

Ve elmâsı iki pâre etmek dilesen, keser veyâ balta ağzına koyub, bir gayrısıyla çala, iki pâre eyleye. Hurdesin kimseye yedirse-ler bağırsakların mecrûh idüb, helâk eyleye"⁸³.

"Bâb-ı Sâbi': Mercânı Beyân İder.

Mercânı hamâ'il idüb, mesrû' boynuna assalar, def' ide ve gö-türen kimesneler çok nef'in müşâhede ideler. Ve sahk idüb müfer-rihât(a) katsalar, yüreğine çok fâ'idesi olub, kanın sâf idüb, kuvvet virir. Eğer diş diblerine sürseler, saruluğun giderüb, muhkem eyleye ve sürmeye katub göze çekseler nûrun zîyâde ider. Ve her kim ken-düde götürse sihirden ve düşmen mekrinden emîn ola"⁸⁴.

Biçimsel ve içeriksel açıdan bakıldığında, Pîr Muhammed Ma'denî'nin *Cevâhîrnâme*'si, Zeynel'âbidîn ibn Halîl'in *Risâle el-Cevâhir*'i ve bu çalışma içinde yayınladığımız mensur cevâhîrnâme arasında büyük benzerliklerin bulunduğu görülmektedir; buradan şu sonuç çıkmaktadır ki bu üç yapıt, birbirleriyle bağlantılıdır ve geç

83. Zeynel'âbidîn ibn Halîl, 159a-159b.

84. Zeynel'âbidîn ibn Halîl, 161a-161b.

tarihli olanlar yazılırken, erken tarihli olanlardan yararlanılmıştır; ancak üçüncü cevâhîrnâmenin yazarı veya yazım yılı belirlenemediğinden, doğru bir sıralama yapmak bugün için olanaksızdır.

Yine bu yüzyılda adı bilinmeyen bir çevirmen tarafından, Zeynel'âbidîn'in⁸⁵ *Mecmû'a el-Sanâyi'* (Sanatlar Topluluğu) adlı yapıtı, Farsça'dan Türkçe'ye çevrilmiş ve Bitlis Emîri Abdâl Hân'a (Ölümü 1655) sunulmuştur; 160 sanattan söz eden bu değerli eser, kırk bölümden oluşmuştur ve metalurji ve tezyin ile ilgili diğer konuların yanı sıra, kimyasal işlemlerle yapay inci, lâ'l, yakut, fîrûze, elmas, mercan, fil dişi ve mine üretimi konularına da yer vermiştir⁸⁶.

18. yüzyılın önde gelen yazarlarından Erzurumlu İbrâhim Hakkı⁸⁷ da (1703-1780), *Ma'rifetnâme* (1757) adlı tanınmış eserinde cevherlere yer vermiş ve geleneksel çizgide kalarak, cevherlerin oluşumlarını ve renklenmelerini açıklamaya çalışmıştır. Buna göre, taşlar "Şeffaf Taşlar" ve "Şeffaf Olmayan Taşlar" olmak üzere ikiye ayrılır; cevherlerin de içinde bulunduğu Şeffaf Taşlar, yağmur sularının toprak altında binlerce yıl sıkışması sonucunda oluşurlar ve bunların renkleri ise, gezegenlerin gönderdiği ışınlarla bağlıdır; Satürn taşlara siyahlık, Jüpiter yeşillik, Mars kızillik, Güneş sarılık, Venüs ve Merkür mavilik ve Ay ise beyazlık verir; böylece astroloji ile metalurji arasında bir bağ kurulmakta ve bilimsel açıdan bakıldığında, el-Gaffârî'nin gerisine düşülmektedir:

"Nev'-i Râbî': Ma'deniyyâtından Ecsâm-ı Ahcârın Tekevvün ve Televvünâtın İcmâlen Bildirir.

Ey 'Azîz, ma'lûm olsun ki ehl-i hikmet dimişlerdir ki cemî' ahcâr-ı şeffâfe miyâh-ı emtârdan derûn-ı arzda muhtebes olan rutûbetlerden tekevvün ve tevellüd iderler ve ahcâr-ı gayr-ı şeffâfe te'sîr-i harâret-i Şems ile olan imtizâc-ı mâ' ve tîn-i lezcden tekevvün iderler.

85. Kaynaklarda, bu şahsa ilişkin bir bilgiye rastlamadık.

86. Bu eserin bir nüshası için bkz.. Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Yazma Eserler Koleksiyonu, Müteferrik 71; daha fazla bilgi için bkz., Adıvar, s.136-137.

87. Ayrıntılı bilgi için bkz., Mustafa Çağrıcı, "İbrâhim Hakkı Erzurûmî", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, Cilt 21, İstanbul 2000, s.305-311 ve İzgi, Cilt 2, s.199-200.

Ammâ ahcâr-ı şeffâfenin tekevvünât ve televvünâtı miyâh-ı emtâr ve rutûbât-ı zemîn ve ahcâr-ı ma'âdin ve magârât içinde muhtebes olub, ma'âdin ile muhtalit olmayub, niçe bin yıl ânda kalmağla ziyâde safâ' ve sakâlet ve gızzet kesb idüb ânlardan öyle ahcâr sulbe mün'akid olur ki mâ' ve nâr ile müte'essir ve mütekessir olmazlar ve mu'teber cevâhir olub yerde kalmazlar ve ihtilâf-ı elvânı envâr-ı seyyâre ile vücûd bulmuşlardır ki her kevkeb cevâhirin niçe envâ'ına delâlet idüb, şu'â'ını ol cibâl üzerine salub, ol ma'âdine böyle müstevlî olmuşdur; zîrâ ki sevâd Zuhâl'in ve hudrat Müşterî'nin ve humrat Merrîh'in ve sufrat Şems'in ve zurkat Zühre'nin ve televvün-i 'Utârid'in ve beyâz Kamer'in şu'â'ı te'sîrinden gelmiştir.

Ve envâ'-ı cevâhir, havâss-ı bevâhiriyle katı çok bulunmuşdur ve cümlelerin sultânı ve kıymetde girâni, cevher-i yâkût ve la'l ve elmâsdir ki cemî' ma'deniyyâtdan eşedd ve aslab ve akvâ mu'âyene kılınmışdır ve cümle cevâhirden e'azz ve a'lâ ve asfâ halk olunmuşdur ve cümleye gâlib ve mü'essir iken fakat kurşun ile maglûb ve mü'esser olmasını gayret-i Hakk'dan bilinmişdir ve âna yakın cevher zümürüddür ki âna nazar idenin gözi nûr ve gönli sürûr bulur ve şu'â'ından yılan kör olub, hâmilinden dûr olur ve cevher-i zümürüdü menâfi' u havâssı katı çokdur, lâkin bu mahalde kasr olunmuşdur"⁸⁸.

Osmanlı bilim tarihinde müstesna bir yere sahip olan Mühendis-hâne-i Berrî-i Hümâyûn başhocalarından Hoca İshak Efendi de (1774?-1836) bu konuyla ilgilenmiş ve çağdaş bilimlerini tanıtan *Mecmû'a-i 'Ulûm-ı Riyâziyye* (4 Cilt, İstanbul 1831-1834) adlı yapıtının taşlar ve miknatislerle ilgili bölümünde, kimya alanında yeni yeni kullanılmakta olan analiz ve sentez (hall ve terkîb) yöntemlerinden yararlanarak, taşların,

1. Çakmak Taşı
2. Kâlye Taşı
3. Kireç Taşı
4. Kül Taşı

88. Erzurumlu İbrâhim Hakkı, *Ma'rifetnâme*, İstanbul 1294, s.149.

olmak üzere dörde ayrıldığını belirtmiştir; "Cevher" olarak adlandırılan değerli taşların "Çakmak Taşı" sınıfına girdiğini bildiren Hoca İshak Efendi, bunları da,

1. Şeffaf cevherler
2. Yarı şeffaf cevherler

olmak üzere ikiye bölmüş ve birinci gruba giren cevherlerden, elmas, zebercet, lâ'l, rubeyn⁸⁹, sarı yakut, asıl yakut, topaz, 'aynû'l-hûr ve billûr ve ikinci gruba giren cevherlerden ise, yeşim, akîk ve Yemen taşını fiziksel özelliklerine göre tanıtmıştır; öyle anlaşılmaktadır ki Hoca İshak Efendi bu bölümde, beş asır boyunca yürürlükte kalmış olan geleneksel yaklaşımı bir yana bırakmış ve Osmanlı Dünyası'nda mineralojinin bağımsızlaşması ve bilimselleşmesi yolunda önemli bir atılım gerçekleştirmiştir:

"Bâb-ı Sâmin: Ahcârın ve Mıknatısın Beyânındadır.

Ahcârın taksîmi hall ve terkîb-i ecsâm kâ'idesi mûcibince olan hallerinden ahz olunarak, ecnâsı, çakmak taşı ve kâlye taşı ve kireç taşı ve kül taşı olur. Ve çakmak taşının cinsinde "Cevâhir Taşları" ıtlâk olunan kâffe-i ahcâr-ı zî-kıymet münderic olup, cümlesinin aslabı, züccâcı kat' iden elmâs taşıdır ve mezkûr elmâs taşının şeffâfiyyeti ve leme'ânı ve i'mâlinde sonra tahsîl eylediği levni ve sikleti ve salâbeti cihetiyle zî-kıymet olmuştur.

Ve elmâs taşı ebyad ve asfar ve ahmer ve ahdar ve emsâli levnlerde bulunarak a'lâları Hind memleketinde bulunur ve ba'zan Bohemya ve Macar memleketlerinde dahi bulunarak, Macar'da bulunanlar Bohemya'da bulunanlardan salâbet cihetiyle tercih olunurlar.

Ve cevâhir taşlarından ma'dûd ve eşher olanlar, evvelen zeberced olup, şeffâfi ve yeşile mâ'il bir taşıdır. Sâniyen lâ'l olarak, lâmi' ve ahmer bir taş olup, a'lâsı oldukça sahîn ve ihmîrârî, keskin ve ziyâde lâmi' olandır. Sâlisen rubeyn olup, sulb ve ahcâr-ı kesîre-i muhtelifetü'l-elvândan mürekkeb bir taşıdır. Râbi'an yâkût-ı asfar

89. Bu kelimenin aslı "Rubis" olabilir; "Rubis", Fransızca'da yakut anlamına gelmektedir.

olub, sarıya mâ'il bir taştır. Hâmisen asıl yâkût olub, lâmi' ve ekseriyâ ezrak ve salâbeti elmâsın salâbetine karîb bir taş olarak, hâs-salarıyla sâ'ir taşlardan fark olunur. Sâdisen topaz olub, şeffâfi ve lâmi' ve gâyet asfar ve ba'zan ahdar bir taştır ve işbu taşın ba'zısı su levninde olub, Bohemya memleketinde hâsıl olmağla "Bohemya Taşı" dahi itlâk olunur. Sâbi'an 'aynü'l-hûr taşı olub, lâmi' ve kavş-i kuzâh elvânıyla mülevven bir taştır ve cevâhir taşlarının sırasında billûr dahi ta'dâd olunabilüb şeffâfi ve lâyıkıyla tezeccücünde levni suyun levnine müşâbih olarak, gereği gibi tanzîf olundukda, tahtında olan levniyle mülevven ve tabî'atı elmâsın tabî'atına müşâbih bir cevherdir.

Ve dahi çakmak taşı cinsine şeffâfiyyetleri kalîl ba'zı cevâhir taşları lâhik olarak, evvelen yeşim taşı olub, tabî'atı çakmak taşının tabî'atına müşâbih ve çelik ile darb olundukda âteş peydâ olub, elvân ve elyâf-ı muhtelif irâ'e ider bir taştır ve ba'zı yeşimler, eşcâr ve ahşâb ve emsâllerine müşâbih olub, ba'zısı bi't-tab' nebâtât demetlerine ve eşcâr dallarına ve ezhâr ve esmârlarına ve hayvânât ve emsâllerine müşâbih olur. Sâniyen 'akîk taşı olub, elvân-ı muhtelif ile mülevven bir taş olarak, sâde ahmer levninde oludukda "Kan Taşı" tesmiye olunur. Sâlisen hacet-i yemenî olub, esved ve ahmer levnleriyle mülevven bir taştır.

El-hülâsa çakmak taşının cinsinde cevâhir taşları münderic oldukları gibi, nefş-i çakmak taşı ve emsâli ahcâr-ı sâ'ire de münderic olur.

Bu dahi ma'lûm ola ki "Çakmak Taşı" tesmiye ve ber-vech-i meşrûh ta'dâd olunan kâffe-i ahcâr, çelik ile darb olunduklarında küllî veya cüz'î şerâre hâsıl olur"⁹⁰.

SONSÖZ

Bilindiği üzere, Osmanlı Dönemi'nde yazılmış cevâhîrnâmeleri konu edinen bilim tarihi çalışmaları, bugün için oldukça yetersizdir; ancak günümüze değin yapılan araştırmalardan elde edilen bulguları şöylece özetlemek mümkündür:

90. Hoca İshak Efendi, *Mecmû'a-i 'Ulûm-ı Riyâziyye*, Cilt 4, Kahire 1261, s.401-402.

- (a) Osmanlı cevherîleri, özellikle Arapça'dan ve Farsça'dan yapmış oldukları çeviriler ve derlemeler yoluyla, bu alanda önemli bir bilgi birikimi oluşturmayı başarmışlardır. Bu birikimin, niteliği ve önemine ilişkin genel değerlendirmeler ise, söz konusu eserlerin hiç değilse büyük bir kısmının, bilimsel yöntemlere uygun bir biçimde incelenmesinden sonra yapılabilecektir⁹¹. Ancak şimdilik bu cevâhîrnâmelerin içermiş oldukları bilgilerin, genellikle kişisel gözlemlere ve araştırmalara dayanmadığı söylenebilir. Osmanlılar'ın madenleri, bitkileri ve hayvanları tanıtan doğa bilimlerine ilişkin diğer yapıtlarında da, bu özelliğin hâkim olduğu gözlenmektedir.
- (b) Osmanlı cevâhîrnâme geleneği üzerinde en etkili yazarların, Şihâbüddîn Ebû'l-'Abbâs Ahmed ibn Yûsuf el-Tîfâşî, Muhammed ibn Mansûr, Nasîrüddîn-i Tûsî ve Zekerîyyâ ibn Muhammed ibn Mahmûd el-Kazvînî olduğu anlaşılmaktadır.
- (c) Cevherlerin oluşumuna ve çeşitlenmesine ilişkin kuramsal açıklama girişimlerinin oldukça yetersiz olduğuna bakılarak, Osmanlılar'ın, bu alanın kuramsal yönünden çok, kılğısal yönüyle ilgilendikleri düşünülebilir.
- (d) Genellikle bu yapıtlarda, cevherlerin fiziksel özellikleri, piyasa değerleri ve insan sağlığı açısından yararları üzerinde durulmuştur.
- (e) 19. yüzyıla gelinceye değin, bu alanın astroloji, sihir ve ef-sâne gibi öğelerle bağlantılarını koruduğu görülmektedir.
- (f) Cevâhîrnâmelerde yalnızca değerli taşlar tanıtılmamıştır; ticarî kıymeti olan nebâtî ve hayvânî nitelikteki maddelere de yer verilmiştir.

91. Bu arada, Osmanlı şairleri de cinaslar yaparken değerli taşların özelliklerinden yararlanmışlardır; meselâ Râşid, bir beyitinde felekten yakınırken,

Pîrûze-i felek ki cihânun nigînidür

Kevn ü fesâd-ı nakş-ı zamân u zemînidür

diyerek firûzeyeye yer vermiştir; Halil Çeltik, *Ömer Ferit Kam ve Âsâr-ı Edebiye Tedkikatı*, Ankara 1998, s.218.

- (g) Bu nedenlerle, cevâhîrnâmelerin, değerli ve yarı-değerli taşların ve diğer maddelerin alım satımıyla uğraşan tâcirler için yararlı ve özlü bilgiler vermek maksadıyla düzenlenmiş oldukları varsayılabilir.

İKİNCİ BÖLÜM: OSMANLILAR DÖNEMİ'NDE YAZILMIŞ İKİ CEVÂHİRNÂME

I

Burada tanıtacağımız ve metnini sunacağımız ilk yapıt, Yazıcı-zâde Ahmed-i Bîcân'ın manzûm *Cevâhîrnâme*'sidir. Bu küçük cevâhîrnâme, 37 beyitten oluşmuştur ve bunlardan beş tanesi Giriş'te, yirmi dokuz tanesi Ana-bölüm'de ve üç tanesi ise Sonuç'ta bulunmaktadır⁹².

Ana-bölüm'de sırasıyla altın, yakut, elmas, zümrüt, fîrûze, akik-i Yemenî, mercan, kehribar, lâciverd ve "Seng-i Kudret" (Kudret Taşı) denilen cevherler konu edilmiş ve birkaç beyitle bunların tıbbî yararları anlatılmıştır.

Günlük yaşamda en yaygın olan cevherlerin seçildiği ve tanımları sırasında, cevâhîrnâmelerde rastlanan geleneksel yaklaşımın kullanıldığı görülmektedir. Bilim tarihi açısından bakıldığında, yapıtın özgün bir yönü yoktur.

METİN

73a

HÂZÂ CEVÂHİRNÂME

*Ey ma'ârif gevheri cevher-şinâs
Nola geyse dürr-i nazm altun libâs
Cevherin kadrin bilen sarrâfdır
Dürr-i ma'nâ derc iden 'arrâfdır
Çün yaratdı Hakk Te'âlâ Hazreti
Nâs için bunca cevâhir kıymeti*

92. Bir nüshası için bkz., Ahmed-i Bîcân, *Hâzâ Cevâhîrnâme*, Süleymaniye Kütüphanesi, Ayasofya 3452/3.

*Kudretinden her birinde ol Hüdâ
Niçe hâssiyyet komuş derde devâ
Ahmed-i Bîcân ağzından kelâm
Ol Süleymân-ı Nebî'den ve's-selâm*

Hâssiyyet-i Zer

*Evvelâ altun götürse bir kişi
Gönlü kuvvetlu olur hem cünbişi
Gökcek olur dâ'imâ anda nazar
Cümle kârına bulur feth u zafer
Sûzen-i zer birle deldürsen kulak
Bitmeye ol rahtedir (?) bi'l-ittifâk*

Hâssiyyet-i Yâkût

*Seng-i yâkûtı götür muzüldür (?)
Görmeyesin ânı kim tâ'undur
Şiddet birle olsa sal anı suya
Donmaya ol su eğer 'âlem buya
Su bulunmaz yerde ağzuna sal
Olasın içmiş gibi sâfi zülâl*

Hâssiyyet-i Elmâs

73b

*Suyın elmâsın içerse âdemî
Yemiş olsa def' ider ol-dem semi
Bir kişi elmâsı yutsa öldürür
Berg-i bağı-i 'ömri ol-dem soldurur
Zîre her ne yere uğrarsa deler
Ululardan böyle gelmişdir haber*

Hâssiyyet-i Zümürrüd

*Kim getürse zümürrüd taşını
Her kazâdan saklaya Hakk başını*

*Ya'nî nâzil olsa gökden bir belâ
Ol zümürriid çatlaya ey cân fedâ*

*Sâhibini saklaya emme hâd (?)
Budurur anı götürmekden murâd*

*Götüren kişi mehâbetlü ola
Halk içinde hem sa'âdetlü ola*

Hâssiyyet-i Pîrûze

*Bir kişi pîrûze götürse müdâm
Korhu yok andan yıkılsa ey hümmâm*

*Yâ yüce yerden düşerse anı Hakk
Saklaya bu kudretine yahşi bak*

Hâssiyyet-i 'Akîk-i Yemenî

*Her ki götürse 'akîki şöyle kîm
Kibri terk ide, ola nefsi halîm*

*Kazıyub sürsen dişe kanın keser
Râyiha komaz ağzında, bil iy püser*

Hâssiyyet-i Mercân

74a

*Eyle tesbîh anı kim mercândur
Arta sıdkun hâsilun îmândur*

*Bây ola her kîm götürse dâ'imâ
Gör ne haslet virmiş ana ol Hüdâ*

Hâssiyyet-i Kehrübâr

*Sarılık düşen kişiye kehrübâr
Dâfi' ü nâfi'dir ol her bâr*

*Suya koyub içsün suyını
Tâ kim görem dirse râhat rûyunu*

*Hafakân u yerekâna ey serâc
Hem virem derdine andandır 'ilâc*

Hâssiyyet-i Lâjiverd

*Uyumasa bir kişi her subh u şâm
Mâlîhulyâ olsa ânda ber-devâm*

*Halk içinde hürmeti hem olmasa
Gönli maksûdını hâzır bulmasa*

*Lâjiverdden düzdürüb bir hâtemi
Parmağından salmasun ol âdemi*

*Hürmeti arta vü derdine şifâ'
Hakk müyesser eyleye yokdur hatâ'*

Hâssiyyet-i Seng-i Kudret

*İki taş saklar yuvada kırlangiç
Alub anı sakla istersen 'ilâc*

*Biri ahmerdür ki zahmetlü kişi
Götüre tâ kîm gide teşvîşi*

*Biri ebyaddır ki sar'un zahmeti
Götürende gidere Hakk Hazreti*

Temmet

74b

*Gerçi 'âlemde cevâhir bî-şümâr
Bunları buldum kitâbında yazar*

*Devletün dâ'im ola 'ömriün dırâz
İki 'âlemde olasın ser-firâz*

*Nesnemüz yok size lâyıık armağan
Lîk hayrıla du'â ancak hemân*

Temmet

II

İkinci olarak tanıtacağımız ve metnini sunacağımız *Cevâhîrnâme* adlı basma yapıtın yazarı bilinmemektedir. Takvîmhâne-i Âmir'e'nin nezâret ve ruhsatıyla, Hicrî 1273 (Milâdî 1856/1857) yılında taşbaskısı ile Kayolzâde Tab'hânesi'nde⁹³ çoğaltılmıştır ve toplam 36 sayfadır⁹⁴.

Başında, eserin bölümlerini gösteren bir fihrist bulunmaktadır.

Giriş'inde verilen bilgiden anlaşıldığına göre, bu yapıt, yazarın "Cevâhîrnâme-i Asliyye" olarak nitelendirdiği bir cevâhîrnâmeden kısaltılarak hazırlanmıştır ve on iki bölümden oluşmuştur. Bu bölümlerde sırasıyla elmas, yakut, lâ'l, zümrüt, inci, firûze, pâd-zehr, anber-i eşheb, lâciverd, mercan, akîk ve yeşim gibi on iki adet değerli ve yarı değerli taş ayrıntılı bir biçimde tanıtılmıştır.

Tanıtım yapılırken, söz konusu değerli ve yarı değerli taşların nasıl oluştuğu, nereden çıkarıldıkları, türleri, nitelikleri veya özellikleri, ticarî değerleri, kullanış biçimleri veya yerleri ve nihayet tibbî yönden yararları ve zararları belirtilmiştir. Ayrıca bunlarla ilgili rivâyetlere ve efsanelere de yer verilmiştir.

Bu cevâhîrnâmenin, daha çok "cevheri"lerin veya "ehl-i cevâhir"in, yani taş alım satımı ile uğraşan tâcirlerin yararlanmaları maksadıyla düzenlenmiş olduğu düşünülebilir; çünkü taşların tanıtımı sırasında, ilmî ayrıntılara pek girilmemiş ve özellikle günlük hayatta en çok karşılaşılan ve kullanılan taşların türleri ve değerleri belirtilmiştir.

93. "Cailloil Kardeşler" olarak tanınan Jacques Cailloil ve Henri Cayol, Türkiye'de taşbaskı yöntemini ilk defa uygulayan Fransız asıllı basımcılardır ve aslında kardeş değil, amca-yeğendirler. Basım işini yürüten Henri Cayol (1805-1865), 1831'de amcası Jacques Cailloil ile birlikte İstanbul'a gelmiş ve Serasker Hüsrev Mehmed Paşa'nın korumasında, Bâb-ı Seraskerî'de ilk taşbaskı tezgahını kurmuştur. Bu matbaada basılan ilk yapıt, Hüsrev Mehmed Paşa'nın *Nuhbe el-Ta'lim*'idir (İstanbul 1831). 1837'de Hüsrev Mehmed Paşa, seraskerlikten alınca, Cayol, Beyoğlu'nda kendi adına yeni bir matbaa kurmuş ve Fransa'dan harfler getirterek yabancı dilde de kitaplar basmıştır; bkz., Jale Baysal, *Kitap ve Kütüphane Tarihine Giriş*, İkinci Baskı, İstanbul 1992, s.79.

94. Bu çalışma sırasında, *Cevâhîrnâme*'nin Süleymaniye Kütüphanesi, Hacı Mahmud Efendi 5609 numarada kayıtlı bulunan bir yazma nüshasından da yararlanılmıştır; bu nüshada, eserin ismi *Hâzâ Risâle-i Mücevherât* olarak verilmiştir; ayrıca basma metinle yazma metin arasında bazı farklılıklar bulunmaktadır.

Yapıtın, özellikle iki yönden değerli olduğu söylenebilir:

- İşlenmemiş taşları, işlenmiş taşlara dönüştürmek için gerekli olan kimyevî işlemler anlatılmıştır.
- Aslî ve amelî taşların, birbirlerinden ayırt edilebilmeleri için uygulanması gereken bazı yöntemler tanıtılmıştır.

Anlatılanlardan, *Cevâhîrnâme*'nin yazılmış olduğu dönemde, milletler arası cevher ticâretinin oldukça gelişkin bir düzeyde olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim, yazar elması tanıtırken,

"Ve (Elmas) Şâm'a götürülse, Efrenc bir kırâtını kırk altına alırlar. Ve elmâsı Efrenc'den gayrı kimse tıraş edemez. Zîrâ bu fenîni gâyet iyi bilirler. Meselâ bir pâre elmâs ki dört kırât ola ve Hindistân'da bir kırâtı dört altın eder, ve Efrenc tam tıraş edib Hindistân'a götürülse, bir kırâtı on beş altın eder."

diyerek bu ticâretin boyutları hakkında bir fikir vermektedir⁹⁵.

METİN CEVÂHİRNÂME

Bismillahirrahmanirrahim

El-hamdü-li'llâhi Rabbi'l-Âlemîn ve's-salâtu 'alâ Nebîhi Muhammedin ve âlihi ecma'în⁹⁶.

Ma'lûm ola ki bu risâle-i mu'tebere, cevâhîrnâme-i asliyyeden ihtisâr üzere istihrâc olunmuşdur ki on iki bâbı müstemildir.

BÂB-I EVVEL: ELMÂSİ BİLDİRİR

Şöyle tahkîk olunmuşdur ki elmâsın ma'deni iki yerdedir. Rivâyet olunur ki İskender-i Zu'l-Karneyn (AS), Zulümât'a⁹⁷ yakın vardıkda, bir dağ dibine erişdi ki atlarının na'lları aşınmaya başladı.

95. Aşağıda "Bâb-ı Evvel: Elmâsı Bildirir" başlıklı bölüme bakınız.

96. "Âlemlerin Rabbi olan Allâh'a hamd olsun ve onun elçisine ve soyuna selâm olsun."

97. Eskiden, Dünya'nın coğrafyacılar tarafından tanınmayan bölgeleri, Zulümât olarak adlandırılmıştır. Bilindiği üzere, Eskiçağ coğrafyacılarından Batlamyus, Dünya'nın Güney-Doğu Çeyreği'nde bilinmeyen bir ülkenin (Terra Incognita) bulunduğunu söylüyordu; öyle ki bu ülkenin Batı ucu Güney Afrika'ya, Doğu ucu ise Çin'e bağlanmıştı ve Hint Okyanusu'nu bir iç-deniz hâline getirmişti; bkz., Sayyid Maqbul Ahmad, *A History of Arab-Islamic Geography (9th-16th Century A.D.)*, Amman 1995, s.236.

Ashâbına sordu ki "Sebeb nedir?"; Hükemâ-yı Yûnâniyye İskender'in hizmetindeydiler, dediler ki "Bu yerin taşında elmâs vardır". Gördüler ki bu dağın civârında bir dere, kumları ve taşları bi'l-cümle elmâsdır. Ve o dağın âher cânibinde, gâyet büyük a'lâ elmâs vardır; lâkin gidilemez; meğer ki kuşlar gide.

İskender emredib, hükemâ dahi et parçalarını getirtib, dereye atdırdı. Ve büyücek kuşlar gelib, et parçalarını alıb, derenin kenarında oturlardı. Ol et parçalarına yapışan kumlar elmâs idi. Ba'dehu ol elmâslar etrâf-ı Âlem'e dağıldı. Hâlâ kullanılan elmâslar ol vakitden kalmışdır ki ondan sonra ol ma'den bulunamamışdır.

Şeyh Nizâmî Hazretleri⁹⁸, *İskendernâme*'sinde dahi bu rivâyeti zikretmişdir.

Ve Hind memleketinin cevhercileri 'inde eski elmâs kıymetlidir. Şöyle ki mezkûr elmâsdan Hind'de satın alıb, âher diyâra götüren kimse zarar etmez. Zîrâ cevher oldur ki ateşe düşse ve üzerinden çok zaman mürûr etse rengi zâ'il olmaz. Ve köhne elmâs ateşden bütün çıkar. Ve yeni elmâs oddan çıkmaz ve köhne elmâsın hâssiyeti yeni elmâsdan ziyâdedir. Ve onun altı köşesi vardır. Hangi tarafa döndürsen üç köşesi görünür. Ve mecmû'ı sivridir.

Ve elmâsı kimse delemes. Ammâ yeni elmâsı Efrenc'in cevherîleri delmekde pek mâhîrlerdir. Köhne elmâs on beş kırâtdan ziyâde olmaz. Ammâ yeni elmâs otuz ve kırk kırât olarak Gücerât pâdişâhının hazînesinde çokdur derler. Yeni elmâsın ma'deni Gerbelge ve Beyder nâm vilâyetlerdir. Mâhor ve Cânepur dedikleri vilâyetde bir yer vardır ki âhâlisi ol yeri kuyu gibi [kazarlar]⁹⁹, kumlarını yuyub içinde elmâs bulurlar ve bu nev' elmâsın ekserî tahte olur. Ve rengi nebâtî ve billûrî ve zeytî ve fıstıkî ve sarı ve kızıl ve siyâh dahi olur. Ve bazısının ucu sivri olur. Ve yeni elmâsın iyisi nebâtî ve billûrî rengidir ve bunlardan sonra fıstıkî ve zeytî rengidir ve kalan renklilerin ol kadar kıymeti yokdur. Eğer iki kırât elmâsı, nebâtî ve-

98. Büyük Âzerî şâiri Nizâmî (1150 ?-1214 ?), *İskendernâme* adlı mesnevîsinde Büyük İskender'in hayatını anlatır; ayrıntılı bilgi için bkz., Ahmed Ateş, "Nizâmî", *İslâm Ansiklopedisi*, Cilt 9, İstanbul 1988, s.318-327.

99. Metinde yoktur.

100. Sûyf, yanlışlıkla iki kere yazılmıştır.

ya billûrî ki sûyî¹⁰⁰ ola ve onda sürh ve siyâh ve sarı nokta olmaya ve rengi zeytî dahi olmaya, Vilâyet-i Gerbelge'de ve Beyder'de bir kırâtı iki altındır. Ve Şâm'a getirilse, Efrenc bir kırâtını kırk altına alırlar. Ve elmâsı Efrenc'den gayrı kimse tıraş edemez. Zîrâ bu fenni gâyet iyi bilirlen. Meselâ bir pâre elmâs ki dört kırât ola ve Hindistân'da bir kırâtı dört altın eder, ve Efrenc tam tıraş edib Hindistân'a götürülse, bir kırâtı on beş altın eder.

Elmâs gerçi gevherlerin sultânıdır, ammâ tıraş olmadıkça letâfeti yokdur. Ammâ aslında ne kadar kıymetli cevherdir. Mâdem ki ma'dende kıymetsiz taşlarla berâber yata, lâ-cerem nâ-cins sohbetinden keduret ve gubâr çehresine oturmuşdur. Ammâ çünkü üstâdının eline girib, edviye-i sumbâde¹⁰¹ ile ma'cûn çerh edib, keduret-i zulmâniyyeyi yüzünden zâ'il kılıb ve şâhlar tâcına zînet olmaya lâ-yık edib, nâzenin 'arûsların kulaklarına ve boyunlarına bezek ola.

Ma'lûm ola ki elmâs cemî' taşların serti ve katısıdır ki cemî' taşlar bununla delinir. Ve elmâsın tabiatı kuru ve soğuktur. Ateşten mütegayyir olmaz.

Eğer bir kimsenin mesânesinde taş olsa, elmâs üzerinde bile oldukça zahmeti def' ola. Ve pâdişâh 'inde muhterem olub, kimse-den korkmaya. Ve 'illet-i beras ve cüzam ve mâlfhulyâ ve sar'a bunları def' eder. Ve düşman şerrinden ve yıldırım ve göz ağrısından emîn olur.

Eğer elmâsı iki pâre etmek isterse, keserin ağzına koyub ve bir keserin ağzını üstüne çalıb iki pâre ola. Ve elmâsın hurdesini birine yedirseler, helâk olur. Hâsılı elmâsın tabî'atında olan hâssayı takrîr ve ta'rîf mümkün değildir.

İKİNCİ BÂB: YÂKÛTU BİLDİRİR

Ma'lûm ola ki yâkût iki yerden hâsıl olur; biri Seyelân'dır. Ve Seyelân gâyet vâsi' bir cezîredir ki boyu ve eni dört yüz fersahdır ki ona Serândîb derler. Şöyle meşhûrdur ki Âdem Safiyyullah bi-hükmihi ihbitû¹⁰², 'Âlem-i Bâlâ'dan, bu 'Âlem-i Pür-Belâ'ya inib

101. Zımpara.

102. "Allah'ın hükmü ile indirilen Âdem".

ve Cennet'ten çıkıp Serândîb Dağı'na geldi. Kadem-i mübârekin-den ma'den-i yâkût zâhir oldu. Onun için ol dağa Baba Âdem Kademgâhı derler. Ve 'Âlem'e dağılan yâkût Seyelân Cezîresi'nden-dir ki Serândîb derler.

Ve dahi yâkût dört dürlüdür: Kızıl ve gök ve sarı ve ak. Ve kızıl yâkût dahi yedi renkdir: Verdî, hamrî, behramânî, rûmmânî, er-gavanî, hallî, lahmî.

Gök yâkût dahi beş renkdir: Tavusî, âsümânî, nîlî, kuhlî, sebzefâm.

Sarı yâkût dahi dört nev'dir: Şem'î, turuncu, narencî, kâhî.

Ve ak yâkût billûrdur. Eğerçi çok vardır ammâ kıymeti azdır. Zîrâ ki ham makâmındandır ve pâre-i yâkût-ı behramânî-i hoşâb tamâm yirmi kırattır. Kıymeti iki bin altındır. Ammâ yâkût-ı tamâm ayâr Diyâr-ı 'Arab'da ve Horasan'da ve bazan Diyâr-ı Hind ve Rûm'da, Seyelân'dan gayrı nâdirü'l-vukû'dur ve şimdiki hâlde gök yâkût ki tavusî ve nîlî ve âsümânî renk ola, Hind Diyârı'nda kıymeti ziyâdedir.

Ve rivâyet olunur ki Diyâr-ı Şîrvân'da sarı yâkûtu tamâm bahâya alırlar. Zîrâ yâkût def'-i tâ'ûn için 'alâmetdir. Ve sarı yâkûtu bilmek hayli müşkildir. Zîrâ Efrenc'in cevherîleri billûru hall edib, sarı sırça renkli ederler. Sarı yâkûtdan hiç fark olmaz, meğer ki üstâdı bile.

Ammâ 'aynü'l-hirr¹⁰³ dahi yâkût cinsindedir. Ve 'aynü'l-hirr ve râve, bunlardan kızıl yâkût hâsıl olur. Ve tirmilî, yeşil renkli bir taştır. Bazılar zeberceddir dediler. Ve ma'deni yâkût kenarındadır; bir dere vardır, etrâfını kuyu gibi kazarlar ve içindeki kumları yurlar. İçinde yeşil renkli taşlar bulurlar ki o taşda bir hatt ya iki veya üç hatt olur. Ak ve gâyet parlak ve birbirinin yakınındadırlar. 'Aynü'l-hirrin aslı zikr etdiğimizden gayrı değildir. Ve ehl-i cevher bu nev' 'aynü'l-hirr için ıstılâh edib "zennâr" derler. Eğer bu 'aynü'l-

103. 'Aynü'l-Hirr. bazı cevâhirmâmelerde, müstakil bir bölümde tanıtılmıştır; meselâ bkz., Muhammed b. Mahmûd-ı Şîrvânî, *Tuhfe-i Murâdî*, Yayına Hazırlayan: Mustafa Arguşah, Ankara 1999, s.148-150.

hırr, yeşil renkli olanı ki hangi tarafa dönse suyu damlar zann olunur, bunun bir miskâli üç yüz altındır.

Tirmilî ve Seylânî ki ol ma'denden hâsıldır, kıymeti yokdur.

Ve râve dedikleri, yeşil renkli ve suyu hoş bir cevherdir ki Arabistân'da "Benevş" derler. Bir miskâli on altındır. Ammâ yeni yâkûtun ma'deni Tahte'r-Rîh'dedir¹⁰⁴ ki Diyâr-ı Beyder'e yakındır. Ve Vilâyet-i Bengâle'nin¹⁰⁵ büyük benderidir ve deryâ kenarındadır ki onun ismi¹⁰⁶ Tiku'dur¹⁰⁷. Ve o kenârda bir cezîre vardır ki ismi Reknek'tir. Ve yeşil ve rûmmânî o cezîrelerin derelerinde hâsil olur. Ve hâlâ mevcûd olan yâkût-ı Reknek'dir. Ve ehl-i cevâhir katında Reknek taşı ziyâde yumuşak olmağın ateşden çıkmaz. Ammâ Vilâyet-i Hind'de Seyelân taşı Reknek taşından ziyâde kıymetlidir ve Efrenc'inde taşın katılığına ve yumuşaklığına 'itibâr yokdur. Lâkin her taşın ki rengi ziyâde ola ol mergûbdur. Şöyle ki eğer hoş renk yâkût onların eline girse yâkût-ı rûmmânî bahâsınadır.

ÜÇÜNCÜ BÂB LÂ'LI BİLDİRİR

Ma'lûm ola ki Cemşîd'in¹⁰⁸ 'asında ve daha nice zamânlar sonra lâ'lı yoğimiş ve demişlerdir ki Bedahşân nâhiyesinde bir büyük zelzele vâki' olmuşdur ki vilâyetin ekserî mahalli harâb ve ahâlisinin dahi çoğu helâk olmuşdur. Ve Şehr-i Bedahşân civârında, Süleymân Peygamber'in binâsı olan yerde büyük bir dağ vardır. Zelzeleden yarılıb içinden lâ'lı zâhir olmuşdur. Hâlâ kullanılan lâ'lı¹⁰⁹ ol dağdandır. Zîrâ lâ'lı Bedahşân memleketinden gayrı hiçbir yerde çıkmaz. Ve bundan üç dört yüz sene evvel ol ma'denden lâ'lı elli ve altmış miskâlden ziyâde çıkmamıştır.

104. Yengeç Dönencesi'nin güneyi.

105. Hindistan'da Ganj ve Brahmaputra nehirlerinin aşağı mecrâları ile ortak delta- larını kapsayan büyük ve kalabalık eyâlet.

106. *Hâzâ Risâle-i Mücevherât*, s.3a'dan alınmıştır.

107. Tiku, Dakka'nın (Dhâkâ) eski ismi olmalıdır; çünkü Doğu Bengâle'nin başkenti olan bu şehir, ismini dhâk ağacından (butea frondosa; bir nevi tik ağacı) almıştır.

108. Cemşîd, Pişdâdiyân Hanedanlığı'nın dördüncü sultanıdır ve efsaneye göre, sanatlar onun döneminde ortaya çıkmıştır; daha fazla bilgi için bkz., Nurettin Albayrak, "Cem", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, Cilt 7, İstanbul 1993, s.279-280 ve Mütercim Âsım Efendi, "Cemşîd", *Burhân-ı Kâtt*, Hazırlayanlar: Mürsel Öztürk ve Derya Örs, Ankara 2000, s.115.

109. Metinde yanlışlıkla yâkût yazılmıştır; bkz., s.13.

Ve lâ'lin rengi dahi yedi nev'dir: Muasferanî, rûmmân-ı sâfî, âteşî, unnâbî, hamrî, 'akrebî, basalî.

Ve bu fende mahâret-i kâmileleri olanlar demişlerdir ki lâ'lı on beş ayâr gerektir ki tam ayâr ola. Eğer bir pâre lâ'lı üç ya dört miskâl tamâm ayâr muasferanî ki ona köpük erişmiş olmaya, bir kırâtı yirmi altındır. Ve rûmmân-ı sâfî ve âteşî dahi eğer tamâm ayâr ve ayıbsız ola, muasferanînin nısf bahâsınadır. Ve unnâbî ve 'akrebî ve hamrî ki tamâm ayâr ola, rûmmân-ı sâfî bahâsınadır. Ve ayıbsız, güzel, basalî renk ol üç rengin nısf bahâsınadır.

Ma'lûm ola ki lâ'lin tabî'atı ıssî ve kurudur.

Ve lâ'lı üzerinde götüren cemî' illetden emîn ola ve yüreği kavî, cimâ' vaktinde şehveti tutub geç inzâl eder. Ve halkın gözüne mahbûb görüne ve ihtilâm olmaya. Ve yavuz uşak koluna bağlasa, artık yavuzluk etmeye ve uykusunda korkmaya. Eğer ma'cûna kat-salar da yeseler, mi'denin buhârını def' edib ferâh vere ve dâ'im münbasît ola.

DÖRDÜNCÜ BÂB ZÜMÜRRÜDÜ BİLDİRİR

Ma'lûm ola ki bundan beş yüz sene evvel zümürüd iki yerden hâsıl olurmuş. Evvelki ma'deni Dârü's-Saltanat-ı Mısır'dır ki Ehremân Kümbetleri'nin¹¹⁰ yakınındadır. Ammâ şimdi kullanılan zümürüd, Diyâr-ı Efrenc'den gelir. Zîrâ bu zümürüd Efrenc Gevheristân'ından gayrı yerde yoktur.

Ve zümürüdü rengi dahi dört dürlüdür: Evvelki rengi taze biten râziyâne rengindedir. İkinci rengi rûmmânîdir. Üçüncü rengi reyhânîdir. Dördüncü rengi silkîdir. Ammâ silkînin çok kıymeti yoktur. Ve reyhânî dahi onun bahâsınadır. Ammâ taze râziyâne renginde olan zümürüd ki bir miskâl ola Diyâr-ı Hind'de kıymeti altmış altındır. Hoş renk ve ayıbsız rûmmânî dahi ol bahâyadır.

Hükemâ derler ki zümürüdü tabî'atı soğuktur. Bazısı mu'tedildir dediler. Ve zümürüdü dâ'imâ üzerinde götüren göz ağrısı görmez ve gözünün nûru ve 'ömrü arta. Bir kimseye zehir içirseler,

110. Ehrâm, yani piramitler.

zümür-rüd-i rûmmânîyi devenin ekşimiş südüyle berâber karıştırıp içirseler, terleyib zehiri damağından çıkıp külliyyen gider. Ve bu zümür-rüd-i rûmmânîyi yâhûd sîrâbî renklisini ef'â yılanın gözünün karşısına koysalar, gözleri kör ola.

Mısra:

Çeşm-i ef'â çün nigered kûr seved¹¹¹

Ve her canavar ki ağusu ola, yılan ve 'akreb gibi, bir kimseyi sokdukda iki kırât zümür-rüdü gül suyuyla ezib, zehirlenen yere sürseler, hemen ağrısını teskîn eder. Ve zümür-rüde nazar etmek gözün nûrunu arttırır. Ve cin ve mâlfhulyâ 'illetinden emîn olur.

BEŞİNCİ BÂB İNCİYİ BİLDİRİR

Ma'lûm ola ki inci ma'deni üç yerdedir. Evvelki ma'deni Ka'tîf'dir ve Bahreyn ki Hürmüz Diyârı'dır ve zikr olunan Katîf nâhiyesinde bir cezîre vardır ki dürr-i yetîm ondan hâsıl olur ve asıl inci budur.

Ammâ ikinci ma'den Tahte'r-Rîh'dir. Vilâyet-i Bengâle kurbunda bir memleket vardır ki şehrine Kâ'il derler ki halkının ekserî Müslümândırlar ve dalgıçları çok olduğundan inci dahi çok çıkar. Ammâ ekserî ak ve müdevver olur. Lâkin bir miskâl, belki buçuk miskâl az bulunur.

Ve Vilâyet-i Hindistân'da, Tahte'r-Rîh nâhiyesinde¹¹² Misli-but¹¹³ ve Buten ve Serândîb ve Bengâle¹¹⁴ ve Molâka¹¹⁵ ve Sâim¹¹⁶ ve Habâde¹¹⁷ ve Çin ve Mâçin ve gayrı yerlere bütün Kâ'il'den dağılmıştır. Ve bu memleketlerin her birinin başka başka şâhları vardır. Ve cesîm memleketlerdir.

111. "Şayet bakarsa, yılanın gözü kör olur."

112. Buraya fazladan bir "ve" eklenmiştir.

113. Masulipatam olabilir.

114. *Hâzâ Risâle-i Mücevherât*'da önce Şumatra (Sumatra), sonra Bengâle yazılmıştır; bkz., s.4b.

115. Malakka.

116. Siam olabilir.

117. Cava olmalıdır; çünkü *Hâzâ Risâle-i Mücevherât*'da bu kelimenin yerinde Cava bulunmaktadır; bkz., s.4b; özel isimlerden ekserfsinin imlâsı yanlış olabilir.

Ve [inci çıkararak dalgıçlar,]¹¹⁸ Bâb-ı Mendeb'den Mısır nâhiyesine dek Deryâ-yı 'Ummân'ın âhiridir. Başka inci ma'deni yoktur. Ammâ Diyâr-ı Bender ki âdemleri inci çıkarmağa meşgûldür. Şimâl tarafından, Cedîde ve Bendere ve Lihye ve Hâl-i Beyt-i Ya'kûb ve Cezîre ve Kamrân¹¹⁹ ve gayrı yer ki Habeşe Benderi'nden cânib-i Cenûb'da vâki'dir, nice yer vardır ki ekser halkı inci çıkarmağa meşgûldür. Husûsan Dehlek¹²⁰ ve havâli civârındaki yerlerden hâsıl olan inci süd renkli ve şem'î renklidir. Ammâ inci-yi necmî-yi şeffâf az bulunur. Zîrâ bu mahallerde mâdem ki sedef suyun yüzünden irak ola, inci gâyet beyâz olur.

Sedef, bir canavardır ki eti yumurta akına benzer. Balık gibi tohum döküb çok yavru hâsıl olur. Şöyle ki Güneş, Burc-ı Hamele gelib, yağmur vakti ola, deryânın yüzüne çıkarlar, ağızların açib, yağmurların katresini yutub, deryânın dibine inerler. Tâ ki Güneş Cevzâ Burcu'na nakl etdikde, deryânın yüzüne çıkıb, yüzlerini Güneş'e dönerler. Gün döndükçe onlar dahi berâber dönerler ve Gün battıkça yine deryânın dibine inerler. Güneş Seretân Burcu'na nakl ettikde, karınlarında inci hâsıl olur.

Ve ba'zı incinin sarı ve donuk olması, sedefin mîzac-ı fesâdındandır. Zîrâ deryânın yüzüne çıktıkları vakitte, deryânın harâretini ol sedef kendüye çeker. Eğer harâret mîzacına muvâfık ise incisi necmî ve şeffâf olur. Ve eğer harâret az olursa, incisi şem'î ve kâhî, yani saman renkli ola. Ve kaziyyeler ol vakit olur ki henüz inci sedef karnına düşmemiş ola.

Ma'lûm ola ki bir tane inci ki sekiz kırât, yani iki denk ve şeffâf ola bahâsı yetmiş altındır. Eğer böyle olan inci bir miskâl ise kıymeti beş yüz altındır. Ammâ bu nâdirdir.

Ve dört kırât inci ki bu sıfatla ola, kırâtı on beş altın ve daha ziyâdedir.

118. Bu ibare, anlamı bozmaktadır. Bunun yerine Yazma'da bulunan "Ma'lûm ola, bir dahi yeri" ibaresi alınmalıdır.

119. Kameran.

120. Dahlak Adaları.

Eğer şeffâf olub, iki kırât dahi olsa, kıymeti elli altındır ve süd renginde ve ak kâfûr renginde olursa bahâ olmaz. Ammâ yassı ve şem'î ve kâhî olsa pek çok i'tibârı yoktur.

Ve cevâhirin kıymetlerini ve cins ve bahâlarını, cevherîler ve dâ'imâ alıb satan bilir ve renginden, suyundan bilir.

İncinin tabî'atı soğuk ve yaşıdır. Ve incinin hâssası göz ağrısı için gâyet nâfi'dir. Eğer inciyi hall edib, göze çekilse kuruluşunu gidere ve gözün cemî' emrâzına nâfi'dir ve nezleden emîn olur. Bir kimsenin gözünde siyâh ve ak olsa, inciyi sirke ile hall edib, göze sürseler, ol gözde olan aklık ve siyâhlık def' ola.

ALTINCI BÂB FİRÛZEYİ¹²¹ BİLDİRİR

Ma'lûm ola ki fîrûze dört yerden çıkar. Evvelki ma'deni, Nîşâbûrî nâhiyesindedir ki şimdiye dek fîrûze-i Ebû İshâkî ve yeşil renk kıymetli ki pâdişâhların hazînelerinde bulunur; ol ma'denden hâsıl olur.

İkinci ma'den, Hucend nâhiyesindedir ki pek â'lâsı hâsıl olur. Ammâ şimdi beş altın kıymeti olan fîrûze oradan çıkmaz.

Ve üçüncü ma'den, Kirmân nâhiyesindedir ki onda bir kasaba vardır ki fîrûze ondan hâsıl olur. Ol ma'denin fîrûzesi ham ve yumuşak olduğundan kıymeti yoktur.

Ve dördüncü ma'den ki elli seneden beri peydâ olmuşdur ki Erzincân kurbunda bir dağdır. Yeni fîrûze ol dağdan hâsıl olur. Ammâ bu ma'denin fîrûzesi gâyet yumuşak olduğundan tez mütegayyir olur. Ol kadar kıymeti yoktur. Mu'teber olan Nîşâbûr fîrûzesidir. İşbu fîrûzenin bir pâresi yirmi kırât olursa dört yüz altındır.

Ammâ Hucend ve Şebâvur (?) ve Erzincânî fîrûzeleri pek mu'teber değildir.

Eğer Nîşâbûr fîrûzesi, misk ve kâfûr kokusundan ve yerin yaşığından ve ateşin sığağından rengi asla mugayyir olmaz ve sâ'ir ma'denin fîrûzesi rengi elbette mütegayyir olur.

121. Fîrûze.

Ve cevâhirin iyisi fîrûzedir demişler ve hükemâ, fîrûzeyi pek mübârek tutub, ismini "Ferrûh" tesmiye etmişlerdir.

Ve selefde, pâdişâhların biri, mukarriblerin birine hışmetse, hükemâ derlerdi ki üzerinde fîrûze götüre ve üzerinde fîrûze götüren kimse pâdişâhın huzurunda şirin olur.

Bir kimse sabah vakti fîrûzeye baksa, ol gün ol kimseye zarar ve elem erişmeyib, mesrûr ola ve ömrü efvân ve malı ziyâde ve gözünün nûru arta.

Ve hükemâ derler ki bir kimse dâ'im üzerinde fîrûze götüirse, korkulu rü'yâ hiç görmeye ve düşmân ona zafer bulmaya ve kimse-den korkmaya ve halâyık ve ekâbir katlarında 'azîz ve hürmetli ola.

Ve eğer fîrûzeyi sırçaya katub gözlerine sürseler, ol kimse bir dahi göz ağrısı görmeye.

YEDİNCİ BÂB PÂD-ZEHR-İ HAYVÂNÎ(Yİ) BİLDİRİR

Ma'lûm ola ki pâd-zehr-i hayvânîyi¹²², hükemâ-yı mütekaddimîn ve müte'ahhirîn mübârek tutub ve çok medh etmişlerdir ve ismini "Mâddetü'l-Hayât" demişler.

Bir kimse haftada altı kırât pâd-zehr yese, Hakk Te'âlâ ona 'ömr-i tabî'î ihsân eder ki 'ömr-i tabî'î dedikleri yüz yirmi yıl yaşamaktır. Ve cemî' emrâz-ı cismâniyyeden halâs ola ve onun için pâd-zehr demişler ki cemî' zehri¹²³ ve zehirli yemişleri def' edib halâs eder. Ve pâd-zehr gören kimse, halkın gözüne şirin görünüb, kimseden havf etmeye ve düşmân ona zafer bulmaya ve ısıracı olan canavarlardan emîn ola.

Ve bu pâd-zehr ol kadar hâssa gizlemiştir ki ta'rif mümkün değildir. Bu pâd-zehri yemenin tarîki, taş üzerinde gül suyuyla ezib, parmak ucuyla dili üzerine koyub, boğazına götüre; ammâ dişine değdirmeye. Zîrâ diş değdirmek fenâdır. Ve pâd-zehr-i hayvânî dağ keçisinin¹²⁴ iç yağından hâsıl olur. Ol keçiyeye "Pâd-zehr" derler

122. Pâd-zehrin iki türü bulunmaktadır; biri madenî, diğeri ise hayvanîdir; burada sadece hayvanî türü anlatılmıştır.

123. Metinde "zehirli" yazılmıştır.

124. Geyik olabilir; bkz., Şirvânî, s.152.

ve bu hayvan, gerçi her dağda vardır, ammâ müşk-i âhû, Hatâ¹²⁵ di-yârına mahsûsdur.

Pâd-zehr-i hayvânî dahi Şebânkâre keçisine mahsûsdur ki Şî-râz'ın a'zam vilâyetidir. Ve şöyle meşhûrdur ki ol pâd-zehri olan dağ keçisi muhallasadan gayrı hiç nesne yemez ve delîl bu ki hiçbir pâd-zehr yokdur ki onda muhallasa olmaya. Elbette onda muhallasa ağacından bulunur ve bu pâd-zehr-i hayvânî ve mûmyâ dedikleri [hayvan]¹²⁶, Şebânkâre Dağı denilen mahalle mahsûsdur ki gayrı yerde bulunmaz. Mûmyâ dahi dağ-ı mezkûreye mahsûsdur. Ve ol dağda bir mağara olub, ol mağaranın dâ'im tavanından birer damla mûmyâ damlar imiş. Şöyle ki bir senede altı yüz dirhem ya eksik yâhûd daha ziyâde hâsıl olurmuş. Ve onun hâssaları pek çokdur. Meselâ bir kimse havf etse yâhûd yüksek bir yerden düşse veya ondan düşüb zahmet ve meşakkat görse, nısf dirhem mûmyâyı su içinde ezib, ol kimseye içirilse, hemen sıhhat bula. Kemiği kırılmış olan kimseye bu mûmyâdan içirilse, ol zedelenmiş olan kemik hemen sahîh ve bütün ola.

Ve bu zikr olunan mağara senevî olarak mîrîden mukâta'aya zabt olunurmuş. Ve bu ta'rif olunan pâd-zehr-i hayvânî, her keçide bulunmayıb, yüz 'aded keçi zebh olunmuş ise ancak beş altısında bulunurmuş. Ve hangi keçinin yağında pâd-zehr var ise, ol keçi gâyet zayıf olub, şöyle ki seyyâdlar ol keçiyi avladıklarında, zayıf olduğundan, karnında pâd-zehr olduğunu bilib, hemen boğazlayıb, karnını yarıb, yağından çıkarıb, ağızlarına korlarmış. Zîrâ sıcak olunca yumuşak olur imiş.

Rivâyet olunur ki bazan seyyâdlardan fakîr olanı gidib, dâmını kurub, nâgehân zikr olunan hayvan tuzağa gelib, görmeyib, "İzâ câe al-kadâ a'mâ el-basar"¹²⁷ mantûkunca dâ'im belâya giriftâr olub, onun karnındaki yağında iki yüz altın kıymeti hâlis pâd-zehr olub, fakîr olan seyyâd bu yüzden ölürmüş. "Tu'ti el-mülk men teşe"¹²⁸.

125. Çin.

126. Anlamı bozmaktadır.

127. "Kaza geldiğinde, göz kör olur."

128. "Sen mülkü istediğine verirsin."

Ve onun kıymeti budur ki evâ'ilde Sultân Şâhruh zamanında, yirmi miskâl olan pâd-zehrin kıymeti iki bin netke-i şâhruhîdir. İki veya üç miskâl olursa pek çok kıymeti yokdur. "Netke" dedikleri akçedir.

Vilâyet-i Şebânkâre'de bir takım kimseler pâd-zehr-i hayvânînin 'amelîsini işlerlermiş. Bu sûretde 'amelîsiyle aslîsini fark müşkildir. Tarîki, ikisini taş üzerinde ayrıca su ile ezeler, eğer ak olursa aslî, yeşil olursa 'amelîsidir. Farkı bu sûretledir.

SEKİZİNCİ BÂB 'ANBER-İ EŞHEBİ BİLDİRİR

Her ne kadar bu 'anberin bâlâda zikr olunan cevherlere pek de münâsebeti yok ise de, hâssası çok olması cihetiyle zikr olunmuşdur.

Ma'lûm ola ki 'anber-i eşheb bir mûmdur ki Bahr-ı 'Ummân' da yıldızların hâssasıyla terbiye olur.

Ve Bahr-ı 'Ummân'ın nihâyeti Mısır'a üç günlük mahalle kadar gelmiştir. Ve Zulümât ağzındaki Milk-i Yemen'in âhiridir ve onda nice cezîreler vardır ki Bahr-ı 'Ummân'ın altı ay meyli Kutb-ı Şimâl tarafına vâki' oldukda, ol cezîreler susuz kalıb kururmuş ve altı ay dahi Kutb-ı Cenûb tarafına meyl ettikde, su tutarmış ve ol cezîrede her dürlü ağaçdan hesabsız varmış. Ve bal arısı, denizin kumlarından çok imiş. Ol arılar ballar ve mûmlar yapıb, su geldikde balları suya yayılıb, mûmları dahi denizin yüzüne gelib, ba'dehu Güneş'den ve Süheyl Yıldızları'ndan renk ve hâssa ve koku alırlar imiş. Bahr-ı 'Ummân'ın dalgalarından fasla fasla 'anberler bulurlar imiş.

Hikâye: Bir takım bâzergân, gemi ile giderlerken, kaza ile gemileri Zulümât'a düşdü. Hele varta-i Zulümât'dan gemileri kurtulub, bir cezîre kenarına geldiler. Onda bir büyük taş olub, bunlar câmelerini yıkayıb, ol taş serdiler. Esvâbları 'anber kokusuyla mu'attar oldu. Bildiler ki bu taş değil 'anber imiş. Beynlerinde taksîm edib, ganî oldular.

Ve dahi 'anber-i eşheb dört nev'dir: Şemmâme, haşhâşî, tabaka, fistikî.

Ve 'anber-i şemmâme müdevver olur. Yeşillik olmayan yerde üç dört günde behârî çıkarır. Ak olur ve içi haşhâş tanesi gibi beyaz olur.

Ve haşhâşî olan nev'î dahi şemmâme gibidir. Ammâ ol tez behârî salar. Ak olur.

Ve 'anber-i tabakanın dahi içi ak olur ve behârî dahi tez çıkarır, şemmâme ve haşhâşî gibi; ammâ ol tabaka yukacık¹²⁹ birbiri üstüne muhkem olur.

Ammâ fistukî bu üç nev'den aşağıdır ve onun rengi fıstık içi rengi gibidir. Ve 'anber-i şemmâmenin Mekke-i Mükerrreme'de on miskâli dört yüz altındır.

Ve dahi 'anberin hâssa ve fâ'idesi pek çokdur. Râyihası cümle râyihalardan a'lâdır. Ve dimâğî nemnâk eder ve mâlîhulyâyî ve sev-dâyî def' eder. 'Anberi üstünde götürse, halkın nazarında hürmetli ola ve göz ağrısı görmeye ve pîrlere nâfi'dir. Ve dimâğa ve rûha ve kalbe kuvvetdir. Ve mi'dede olan kâffe-i 'ilele nâfi'dir. Ve 'anberi koklamak ve buhûr etmek devânın ufûnetini keser ve kesret-i isti'mâli kana hiddet verir. Islâhı sinkencebîn (?) ve ekşi ayvadır.

DOKUZUNCU BÂB LÂCİVERDİ BİLDİRİR

Lâciverdin asıl ma'deni Bedahşân dağıdır. Gayrı yerde yokdur; eğer ki varsa da siyâh sürme taşı gibi olur. 'Arab ve Rûm ve 'Acem ve Âzerbâyecân 'imâretlerinde isti'mâl etdikleri ekser lâciverd 'amelîdir ve lâciverd-i¹³⁰ Kâşî'dir ki siyâh taşdan işlenib, lâciverd rengi verirler ve ol siyâh taşı hall edib, bardak ve çanak ve kâselere nakş ederler ve Efrenc şişeler işleyib, lâciverd gibi renk verirler, ol taş ile. Ve bu taş Kâşân'dan gayrı yerde yokdur; uzak olan şehirlerde bu taşın kıymeti ziyâdedir.

Ammâ ol lâciverd ki bu taşdan işlenir, lâciverd rengi verilir, 'imâretlerden gayrı yerlerde isti'mâl olunmaz. Ve bir müddetden sonra yine aslına dönüb siyâh taş olur. Ve lâciverd-i aslî-yi Bedah-

129. "Yufka" gibi.

130. Burada yanlışlıkla "lâciverdîdir" yazılmıştır; doğrusu *Hâzâ Risâle-i Mücevherât*'dan alınmıştır; bkz., 8a.

şân iki ma'denden çıkar. Eğer on gün ateş içinde ola, taşra çıktıkda, rengi aslâ mütegayyir olmadığından, ehl-i cevher 'indeinde cevâhirin pek nâzikedir.

Rivâyet olunur ki dîvler, Hazret-i Süleymân (AS) emriyle Bedahşân'da lâciverd ma'denini peydâ kıldılar. Ve bu rivâyet ba'îd değildir. Zîrâ lâciverd ma'deni, Süleymân Peygamber'in binâsı yanındadır ve bu rivâyet tahkîke yetmişdir ki Şehr-i Kadîm-i Bedahşân, Süleymân 'aleyhi's-selâmın emriyle binâ olundu. Ve lâciverd dahi ol şehrin kurbundadır. Ve Bedahşân vilâyeti gâyet vâsi'dir ve Amû Suyu'nun menba'idır ki ona Ceyhûn derler. Ol sudan gemiler geçib, öte tarafına Semerkand'a varırlar imiş. Ve lâciverd ma'deninin yakınında ve ol suyun öte tarafına Tahtâ-yı Tûrân derler ve beri tarafına İrân derler imiş.

Lâciverd ma'deninden çıkan taş üç nev'dir. Evvelki nev'i pâre pâre tavuk yumurtası gibi kabuk içindedir. Ve kabuğu yumuşak ak taşdır. Ve kabuğundan çıktıkda, yumağa hâcet yokdur. Hemen hall edib, isti'mâl ederler. Ve bu nev'i lâciverd gâyet iyi olduğundan, yüz miskâli yirmi beş altın değer ve ol lâciverd şâhlar hazînesine mahsûsdur.

İkinci nev'i kabuksuz çıkar ve yüzünde ak taşdan renkler olur. Bu nev'i çıktığı anda yumak gerekdir.

Üçüncü nev'i pâre pâre ma'denden çıkar. Yüz miskâlden ziyâde lâciverd yokdur. Bâkîsi ak taşdır ve ma'denden çıktıkda, yumak lâzım değildir. Yumuşak döğerler ve bir mikdâr hall ederler; bâzergânlara satarlar.

Ma'lûm ola ki bu üç dürlü lâciverd Bedâhşân'dan hâsil olur. Bir nev'i, yumak istemez ve bir nev'i [yüz miskâlden]¹³¹, otuz miskâlden yüz miskâle dekdir ve ak taşdır. Gıışş olursa, yumak ile çıkar. Bir nev'i, yüz miskâlden yetmiş miskâle değin sahrî taşdır ki otuz miskâl lâciverd karışmıştır. Ve ol sahrî taşı lâciverdden ayırmak su ile yumak ile olur. Bazılar demişler ki kimyacılık, lâciverdi yumakdır. Zîrâ bu işde kalbi nakd ederler.

131. Büyük bir olasılıkla bu kelimeler yanlışlıkla yazılmıştır.

Ve lâciverd yumağın tarîki budur ki lâciverdi yumuşak hall edib, ba'dehu harîrden eleyib, sündüs yağıyla muhkem hamur edeler ve elinde yumruk yumruk edeler ve bir pâk zarfın içine¹³² koyub, sıcak su ile ateşe koyalar ve üzerini kapayalar ammâ kaynamaya. Ba'dehu ol hamuru ol zarfa koyalar ve yüz dirhem sıcak su koyalar. Ve bir eliyle hamuru ezeler, tâ ki lâciverd taşra çıka; soğuk olur ve ol gök suyu âher bezden süzeler ve revâk edib, fasla fasla kurutalar; tamâm ola.

Hâssası, sevdâyı sürer; kanı tasfiye eder; levne hüsn verir; kalbe ferah verir; mâlfihulyâyı def' eder. Ve şurbi (?) bir miskâl olursa elverir.

ONUNCU BÂB MERCÂNI BİLDİRİR

Mercânın hâssası budur ki eğer hamâ'il edib, masrû' ve nikrîs olan adamın boynuna taksalar, def' eder. Müferrihâta katsalar, yürek kanını sâf ede ve rûha kuvvet vere. Ve mercân-ı mevsûlü dış dibine saçalar; dışın dibini ve etini muhkem ve sarılığını ve yeşilliğini gidere. Eğer hall edib, sürmeye katıb, göze çekeler, aydınlığın artırır ve mercânı üzerinde götüren düşmân şerrinden emîn olur. Pek mübârek cevherdir.

ON BİRİNCİ BÂB 'AKÎKİ BİLDİRİR

'Akîk üç yerdendir. Evvelki San'â'dandır ki Yemen'in 'azîm şehridir. İkinci mahal Gücerât'ta Burûc derler bir şehirdir ki onun nâhiyesinde 'akîk çok olur. Üçüncü mahal Gerbelge nâhiyesinde bir kasabadır ki Guluvrî derler ve 'akîk-i Burûc, eğerçi rengi huvîdir, ammâ 'akîk-i Yemenî gibi değildir. Yemenî gâyet makbûldür. Ve havâssın cümlesi 'akîk-i Yemen'e mahsûsdur. Ve erbâb-ı hikmet 'akîke nazarı mübârek tutmuşdur.

"Siz 'akîk yüzük takın; zîrâ 'akîk fakrı ifnâ eder." diye hadîsde vâki'dir. Ve Mekke ve Mısır ve Şâm ve Medîne ve Yemen 'ulemâsı hâlâ üzerinde taşırlar. Ve 'akîki üzerinde götüren, cemî' belâlardan emîn ola. Hâmile olan 'akîk-i Yemenîyi dili altına kosa, ko-

132. *Hâzâ Risâle-i Mücevherât*'dan alınmıştır; bkz., 9a.

lay doğura ve cimâ'a kuvvet verir. Ve dışın etlerini berk ve muhkem eder ve ağız kokusunu giderir. 'Akîk üzerine "Ve mâ tevfiği il-lâ billah"¹³³ yazdırıp yüzük etse, düşmân şerrinden emîn ve 'azîz ve mükerrem ola.

ON İKİNCİ BÂB YEŞİMİ BİLDİRİR

Kâşgar ile Hitây beynindeki Hoten nâhiyesinde bir ırmak vardır ki suyu Andicân şehrine gider. Yeşimin ma'deni ol ırmaktan gayrı [yerde]¹³⁴ yoktur ve yeşimin yedi rengi vardır: Ak ve zeyfî mâ'adâ renklerin bunlar a'lâsıdır. Ve mübârek bir taşdır ki hükemâ onu cevhere berâber [salmışlardır]¹³⁵ ve Hitây'ın kibârı yeşimsiz kemer bağlamazlar. Ve üzerinde yeşim bulunmayan kimseye hürmet etmezler. Ve Hitây diyârında yeşimin 'azîz olmasına sebep, onda yıldırım çok olurmuş. Yeşimi üzerinde götüren kimse, yıldırım şerrinden ve tâ'ûndan emîn olur. Ve 'illet-i bevâsîre mübtelâ ise def' olur. Ve sarılı 'illetini def' eder ve kalbe incilâ ve güşâyîş ve ferah verir.

Ve Allâhu a'lem bi's-sevâb¹³⁶.

İşbu cevâhîrnâme-i girânbahâ sâye-i ma'ârifvâye-i cenâb-ı ci-hândârîde Takvîmhâne-i Âmire nezâret ve ruhsatiyle litografya mü-cidi Kayolzâde Tab'hânesi'nde tab' ve temsîl kılınmıştır.

Sene 1273¹³⁷.

133. "Allah'tan başka yardımcı yoktur."

134. *Hâzâ Risâle-i Mücevherât*'dan alınmıştır; bkz., s.10a.

135. *Hâzâ Risâle-i Mücevherât*'dan alınmıştır; bkz., s.10a.

136. Doğrusunu Allah bilir.

137. Milâdî 1856/1857.

KAYNAKLAR

- Adivar, A. Adnan, *Osmanlı Türklerinde İlim*, Dördüncü Baskı, İstanbul 1982.
- Ahmad, Sayyid Maqbul, *A History of Arab-Islamic Geography (9th-16th Century A.D.)*, Amman 1995.
- Ahmed-i Bîcân, *Hâzâ Cevâhîrnâme*, Süleymaniye Kütüphanesi, Ayasofya 3452/3.
- Ahmed-i Bîcân, *Risâle-i Havâss-ı Cevhernâme-i Ahmed-i Bîcân*, Milli Kütüphane, Yazma Eserler Koleksiyonu, A 6156/7.
- Ahmed-i Bîcân, 'Acâ'ibü'l-Mahlûkât (Dil Özellikleri-Metin-Seçmeli Sözlük), Hazırlayan: Osman Yıldız, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Malatya 1989.
- Albayrak, Nurettin, "Cem", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, Cilt 7, İstanbul 1993, s.279-280.
- Anawati, Georges C., "Arabic Alchemy", *Encyclopedia of the History of Arabic Science*, Editör: Roshdi Rashed, Cilt 3, Londra 1996, s.853-885.
- Ateş, Ahmed, "Nizâmî", *İslâm Ansiklopedisi*, Cilt 9, İstanbul 1988, s.318-327.
- Avicennae, *De Congelatione et Conglutinatione Lapidum, Being Sections of the Kitâb al-Shifâ'*, Yayına Hazırlayanlar: E.J.Holmyard ve D.C.Mandeville, Paris 1927.
- Baysal, Jale, *Kitap ve Kütüphane Tarihine Giriş*, İkinci Baskı, İstanbul 1992.
- Biscia, Antonio Raineri, *Fior di Pensieri sulle Pietre Preziose di Ahmed Teifascite*, Bologna 1906.
- Cevâhîrnâme*, İstanbul 1273.
- Çağrıçı, Mustafa, "İbrâhim Hakkı Erzurûmî", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, Cilt 21, İstanbul 2000, s.305-311.
- Çelebioğlu, Âmil, "Ahmed Bîcân", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, Cilt 2, İstanbul 1989, s.49-51.
- Çeltik, Halil, *Ömer Ferit Kam ve Âsâr-ı Edebiye Tedkikatı*, Ankara 1998
- De Boer, T.J., "İhvânü's-Safâ'", *İslâm Ansiklopedisi*, Cilt 5/2, İstanbul 1988, s.946-947.
- Devellioğlu, Ferit, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, 16. Baskı, Ankara 1999.
- Dizer, Muammer, *1868-1988 Kandilli Rasathanesi Yazma Eserler Kataloğu*, İstanbul Tarihsiz.
- Erzurumlu İbrâhim Hakkı, *Ma'rifetnâme*, İstanbul 1294.
- Gökyay, Orhan Şaik, "Kitâb-ı Cevherü'l-Cevâhir", *Prof. Dr. Bekir Kütükoğlu'na Armağan*, İstanbul 1991, s.169-180.
- Hâzâ Risâle-i Mücevherât*, Süleymaniye Kütüphanesi, Hacı Mahmud Efendi 5609.
- Hoca İshak Efendi, *Mecmû'a-i 'Ulûm-ı Riyâziyye*, Cilt 4, Kahire 1261.
- İzgi, Cevat, *Osmanlı Medreselerinde İlim, Tabii İlimler*, Cilt 2, İstanbul 1997.
- Kâhya, Esin ve Ayşegül D. Erdemir, *Bilimin Işığında Osmanlıdan Cumhuriyete Tıp ve Sağlık Kurumları*, Ankara 2000.
- El-Kazvîni, 'Acâ'ib el-Mahlûkât ve Garâ'ib el-Mevcûdât, Dördüncü Baskı, Kâhîre 1970.
- Liddell, H.G. ve R. Scott, *A Greek-English Lexicon*, Oxford 1937.
- Muhammed b. Mahmûd-ı Şîrvânî, *Tuhfe-i Murâdî* (İnceleme-Metin-Dizin), Yayına Hazırlayan: Mustafa Argunşah, Ankara 1999.
- Muhammed ibn Mansûr, *Kitâb-ı Cevhernâme*, Süleymaniye Kütüphanesi, Laleli 1706.
- Muhammed ibn Muhammed ibn Hasan-ı Tûsî, *Tensûhnâme-i İlhanî*, Giriş ve Açıklamalarla Yayına Hazırlayan: Seyyid Muhammed Takî Müderris-i Razavî, İkinci Baskı, Tahran 1363/1984.

- Mustafa ibn Seydî, *Tercüme-i Kitâb el-Cevâhir el-Müsemmâ bi-Tensîh-i İlhânî*, Süleymaniye Kütüphanesi, Laleli 2044/3.
- Mütercim Âsım Efendi, "Cemşîd", *Burhân-ı Kâtu'*, Hazırlayanlar: Mürsel Öztürk ve Derya Örs, Ankara 2000, s.115.
- Nasr, Seyyed Hossein, *Science and Civilization in Islam*, Massachusetts 1968.
- Nasr, Seyyed Hossein, *Islamic Science, An Illustrated Study*, Kent 1976.
- Özaydın, Abdülkerim, "Hamdullah el-Müstevfi", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, Cilt 15, İstanbul 1997, s.454-455.
- Pîr Muhammed Ma'denî, *Cevâhîrnâme*, Milli Kütüphane, Yazma Eserler Koleksiyonu, A 8046/2.
- Quillet-Flammarion, *Dictionnaire Usuel*, Paris 1963.
- Ruska, J., "Tifâşî", *İslâm Ansiklopedisi*, Cilt 12/1, İstanbul 1979, s.263-264.
- Sarton, George, *Introduction to the History of Science*, Cilt 1, Baltimore 1927.
- Sarton, George, *A History of Science, Ancient Science Through the Golden Age of Greece*, Londra 1953.
- Sayılı, Aydın, "Doğumunun 1000'inci Yılında Beyrunî", *Beyrunî'ye Armağan*, Ankara 1974, s.1-40.
- Strothmann, R. ve J. Ruska, "Tûsî", *İslâm Ansiklopedisi*, Cilt 12/2, İstanbul 1988, s.132-134.
- Şeşen, Ramazan, "Câhiz", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, Cilt 7, İstanbul 1993, s.20-24.
- Şeşen, Ramazan, *İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, İkinci Baskı, Ankara 1998.
- Theophrastos, *On Stones*, İngilizce Yayımı Hazırlayanlar: Earle R. Caley ve John F.C. Richards, Ohio 1956.
- Theophrastos, *De Lapidibus*, İngilizce'ye Çeviren ve Yorumlayan: D.E. Eichholz, Oxford 1965.
- Theophrastos, *Karakterler*, Yunanca Aslından Çeviren: Candan Şentuna, Ankara 1998.
- Tüccar, Zülfikar, "Dîneverî, Nasr b. Ya'kûb", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, Cilt 9, İstanbul 1994, s.359.
- Tümer, Günay, "Bîrûnî", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, Cilt 6, İstanbul 1992, s.206-215.
- Tümer, Günay, "el-Cemâhir", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, Cilt 7, İstanbul 1993, s.295-296.
- Türkay, Cevdet, *Osmanlı Türklerinde Coğrafya*, İkinci Baskı, İstanbul 1999.
- Yazıcıoğlu Ahmed Bîcân, *Dürr-i Mekkûn (Saklı İnciler)*, Çevrimyazı ve Notlar: Necdet Sakaoğlu, İstanbul 1999.
- Zeynel'âbidîn, *Mecmû'a el-Sanâyi'*, Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Yazma Eserler Koleksiyonu, Müteferrik 71.
- Zeynel'âbidîn ibn Halîl, *Risâle el-Cevâhir*, Süleymaniye Kütüphanesi, Lala İsmail 389/8.
- Zeynel'âbidîn ibn Halîl, *Şifâ' el-Fu'âd li-Hazreti Sultân Murâd*, Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Yazma Eserler Koleksiyonu, M.Con 506.
- Zeynel'âbidîn ibn Halîl, *Şifâ' el-Fu'âd*, Kahire 1300.